

ΣΕΙΡΑ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ • ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΣΚΕΨΗ • 1

Υπεύθυνος Σειράς, Γιάννης Πλάγγεσης

Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια, Γιάννης Πλάγγεσης

Επιμέλεια, Στέλιος Δημόπουλος

Στοιχειοθεσία-σελιδοποίηση, Χριστίνα Νικολαΐδου

Εξώφυλλο, Θωμάς Γκινούδης

Εκτύπωση, Λιθογραφείο Ι. Αντωνιάδη-Θ. Ψαρρά, Ο.Ε.

Βιβλιοδεσία, Γιώργος Δεληδημητρίου

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΡΟΣ

Πλάτωνος 2, τηλ. 031/270.184, 270.884, Fax: 271.766

JOHN LOCKE

ΕΠΙΣΤΟΛΑ DE TOLERANTIA
ΕΠΙΣΤΟΛΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΕΞΙΘΡΗΣΚΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ-ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ-ΣΧΟΛΙΑ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΛΑΓΓΕΣΗΣ

Τίτλος πρωτοτύπου:
ΕΠΙΣΤΟΛΑ DE TOLERANTIA

ISBN: 960-7760-24-7

© 1998, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΡΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΡΟΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

*EPISTOLA
DE TOLERANTIA*

ad Clarissimum Virum

T.A.R.T.O.L.A.

Scripta a

P.A.P.O.I.L.A.

[ad Clarissimum Virum Theologiae Apud Remonstran-
tes Professorem Tyrannidis Osorem Limburgium
Amstelodamensem Scripta a Pacis Amico Persecutionis
Osore Ioanne Lockio Anglo.]

praetextu alios vexant, lacerant, spoliant, jugulant, id amico et benigno animo agant, ipsorum testor conscientiam; et tum denique credam, cum zelotas illos videro amicos et familiares suos, contra Evangelii praecepta manifeste peccantes, eundem in modum corrigere suosque asseclas, vitiorum corruptela tactos et sine mutatione in meliorem frugem certo perituros, ferro et igne aggredi et amorem suum atque salutis animarum desiderium omni crudelitatis et tormentorum genere testari. Si enim, uti prae se ferunt, charitate et studio erga eorum animas bonis exuant, corpora mutilent, carcere et paedore macerent, vita denique ipsa privent, ut fideles, ut salvi fiant, cur scortationem, versutiam, malitiam et alia quae ethnicismum tam aperte sapiunt, testante Apostolo, *Rom. 1*, impune inter suos grassari permittunt, cum haec et hujusmodi magis adversentur Dei gloriae, ecclesiae puritati et saluti animarum, quam erronea quaevis contra decisiones ecclesiasticas conscientiae persuasio, vel in externo cultu defectus cum vitae innocentia conjunctus? Cur inquam zelus ille pro Deo, pro ecclesia, pro salute animarum usque ad vivicomburium ardens, flagitia illa et vitia moralia Christianae professioni omnibus fatentibus e diametro contraria, sine castigatione, sine animadversione praeteriens, in corrigendis opinionibus, iisque plerumque de rebus subtilibus vulgisque captum superantibus, vel ceremoniis ingerendis unice haeret et omnes nervos suos intendit? Quae inter dissidentes de his rebus sanior sit, quaeve schismatis vel haerescos rea, an dominatrix vel succumbens pars, tum demum constabit, cum de causa separationis judicabitur. Qui enim Christum sequitur ejusque amplectitur doctrinam et jugum suscipit,

στο όνομα της θρησκείας καταδιώκουν, ακρωτηριάζουν, ληηλατούν και σκοτώνουν άλλους ανθρώπους, αν αυτό το κάνουν από φιλική διάθεση και καλοσύνη. Και τότε μόνον θα πιστέψω κάτι τέτοιο, όταν δω αυτούς τους ζηλωτές να τη.ωρούν, με τον ίδιο τρόπο, τους φίλους και τους οικείους, οι οποίοι ολοφάνερα παραβαίνουν τις εντολές του Ευαγγελίου· όταν τους δω να βασανίζουν με φωτιά και σίδερο τους αδελφούς τους, που διεφθαρμένοι από ανηθικότητα σίγουρα θα χαθούν, αν δεν επιστρέψουν στον σωστό δρόμο· και όταν τους δω να δείχουν την αγάπη και την επιθυμία τους για τη σωτηρία των ψυχών τους με το να επιβάλλουν στον εαυτό τους κάθε είδους ωμότητες και βασανιστήρια. Γιατί αν είναι από φιλανθρωπία, καθώς ισχυρίζονται, και από ενδιαφέρον για τις ψυχές τους, το ότι τους αποστρεφούν την ατομική τους ιδιοκτησία, τους ακρωτηριάζουν το σώμα, τους βασανίζουν σε βρωμερές φυλακές και τελικά τους θανατώνουν μόνο και μόνο για να τους κάνουν πιστούς και να τους εξασφαλίσουν τη σωτηρία, τότε γιατί επιτρέπουν την πορνεία, τη δολιότητα, τη μοχθηρία και άλλες κακίες, που σύμφωνα με τον Απόστολο (*Ρωμ. 1*) τόσο φανερά μυρίζουν ειδωλολατρία, να κυκλοφορούν ατιμωρητί ανάμεσα στους δικούς τους ανθρώπους; Αυτά, και άλλες παρόμοιες πράξεις, είναι περισσότερο αντίθετα προς τη δόξα του Θεού, την αγνότητα της εκκλησίας και τη σωτηρία των ψυχών, παρά οποιαδήποτε διαφωνία συνείδησης, οποδιδήποτε εσφαλμένη, που αφορά τις εκκλησιαστικές αποφάσεις ή την απομάκρυνση από τη δημόσια λατρεία, αν αυτή συνδεύεται από αθωότητα του βίου. Και ερωτώ γιατί αυτός ο πύρινος ζήλος για τον Θεό, την εκκλησία και τη σωτηρία των ψυχών — που οδηγεί ως την πυρά — προσπερνά χωρίς καμιά τιμωρία ή επίκριση αυτές τις ατιμίες και τα ηθικά ελαττώματα ενώ όλοι οι άνθρωποι τα παραδέχονται ως διαμετρικά αντίθετα προς τη χριστιανική ομολογία; Γιατί αφιερώνεται αποκλειστικά και στρέφει όλες του τις δυνάμεις στην καθιέρωση τελετών ή στη διόρθωση των γνώμων, που αφορούν κυρίως λεπτά θέματα, τα οποία ξεπερνούν την ικανότητα ενός κοινού νου; Ποιες παρατάξεις «π' αυτές που διαφωνούν σχετικά μ' αυτά τα θέματα έχουν περισσότερο δικαιο, ποιες απ αυτές είναι ένοχες σχίσματος ή αίρεσης, αυτές που κυριαρχούν ή αυτές που υποτάσσονται; Αυτό τότε μόνον θα γίνει φανερό, όταν κριθεί ο λόγος της διαφωνίας τους. Γιατί βέβαια δεν είναι αιρετικός αυτός που ακολουθεί τον Χριστό, ασπάζεται τη διδασκαλία του και σηκώνει το ζυγό του, έστι,

illius insisterent vestigiis et optimum illud principis pacis sequerentur exemplum, qui satellites suos non ferro, non gladio, non vi armatos, sed Evangelio, sed pacis nuntio, morum sanctitate et exemplo instructos, ad subjugandas gentes et in ecclesiam cogendas emisit: Cui tamen, si vi et armis convertendi essent infideles, si armato milite ab erroribus revocandi caecutientes vel obstinati mortales, paratior erat caelestium legionum exercitus, quam cuius ecclesiae patrono, quantumvis potenti, suae sunt cohortes.

Tolerantia eorum qui de rebus religionis diversa sentiunt, Evangelio et rationi adeo consona est, ut monstro simile videatur homines in tam clara luce caecutire. Nolo ego hic aliorum incusare fastum et ambitionem, aliorum intemperiam et zelum charitate et mansuetudine destitutum: haec sunt vitia humanis rebus forsitan non eximenda, sed tamen ejusmodi ut ea nemo sibi aperte imputari velit; nemo pene est qui his in transversum actus aliena et honesta specie tectis non quaerat laudem. Ne quis autem persecutioni et saevitiae parum Christianae curam reipublicae et legum observantiam praetexat, et e contra ne alii religionis nomine sibi quaerant morum licentiam et delictorum impunitatem: ne quis, inquam, vel ut fidus principis subditus vel ut sincerus Dei cultor, sibi vel aliis imponat, ante omnia inter res civitatis et religionis distinguendum existimo limitesque inter ecclesiam et rempublicam rite definiendos. Si hoc non fit, nullus litibus modus statui potest inter eos, quibus salus animarum aut reipublicae vel revera cordi est, vel esse simulatur.

Respublica mihi videtur societas hominum solummodo ad bona civilia conservanda promovendaque constituta.

Θα βάδιζαν στα ίχνη του και θα ακολουθούσαν το τελειο παράδειγμα του πρίγκηπα της ειρήνης, ο οποίος έστειλε τους μαθητές του να υποτάξουν τα έθνη και να τα οδηγήσουν στην εκκλησία του, όχι οπλισμένους με το ξίφος και τη δύναμη, αλλά εφοδιασμένους με το Ευαγγέλιο, το μήνυμα της ειρήνης, και την υποδειγματική αγιότητα της διαγωγής τους. Ωστόσο αν οι άπιστοι θα έπρεπε να μεταστραφούν με τη δύναμη των όπλων, αν οι τυφλοί και οι αδιάλλακτοι θνητοί θα έπρεπε να ανακληθούν από τις πλάνες τους με τη βοήθεια οπλισμένων στρατιωτών, τότε αυτό θα ήταν ευκολότερο να γίνει με το στρατό των λεγεώνων του ουρανού παρά με τις ένοπλες δυνάμεις κάποιου, οσοδήποτε ισχυρού, προστάτη της εκκλησίας.

Η ανοχή αυτών που έχουν διαφορετική γνώμη στα θέματα της θρησκείας είναι τόσο σύμφωνη προς το Ευαγγέλιο και τον ορθό λόγο, ώστε φαίνεται τερατώδες να κλείνουν οι άνθρωποι τα μάτια τους μπροστά σ' ένα τόσο καθαρό φως. Δεν θέλω να κατηγορήσω εδώ τον εγωισμό και τη φιλοδοξία μερικών, την ακολασία και τον σκληρό και ανελέητο ζήλο άλλων. Αυτά είναι ελαττώματα που ίσως είναι αδύνατο να εκριζωθούν από τα ανθρώπινα πράγματα, ωστόσο είναι τέτοια που κανείς δεν θα ήθελε να του αποδοθούν φανερά. Δεν υπάρχει σχεδόν κανείς που αν και παρασυρμένος απ' αυτά, δεν αποζητεί τον έπαινο συγκαλύπτοντάς τα με κάποιο απαιτηλό χρώμα. Αλλά για να μην μπορούν μερικοί να συγκαλύπτουν τις καυδωκτικές τους τάσεις και την αντιχριστιανική τους σκληρότητα με την πρόφαση της φροντίδας για το κράτος και της τήρησης των νόμων, και επίσης για να μην μπορούν άλλοι, στο όνομα της θρησκείας, να επιζητούν ελευθερία για την ανηθικότητά τους και ατιμωρησία για τα εγκλήματά τους: με μια λέξη, για να μην είναι κανείς σε θέση να εξαπατά τον εαυτό του ή τους άλλους — είτε ως πιστός υπήκοος του ηγεμόνα, είτε ως ειλικρινής λάτρης του Θεού— θεωρώ αναγκαίο πάνω απ' όλα να διακρίνουμε το έργο της πολιτείας από αυτό της θρησκείας και να καθορίσουμε με σαφήνεια 'α όρια ανάμεσα στην εκκλησία και το κράτος. Αν αυτό δεν γίνει, δεν είναι δυνατό να τεθεί κάποιο τέλος στις διαμάχες ανάμεσα σ' αυτούς που ε' ικρινά ενδιαφέρονται ή προσποιούνται πως ενδιαφέρονται για τη σωτηρία των ψυχών από τη μια: μεριά και για την ασφάλεια του κράτους από την άλλη.

Έχω τη γνώμη πως η πολιτεία είναι μια κοινωνία ανθρώπων που συγκροτήθηκε αποκλειστικά για τη διασφάλιση και την προώθηση των αστικών αγαθών'.

cumulo loco ipsius religionis simulatio numinisque contemptus, cum cum Deo O. M. offers cultum quem credis ipsi displicere.

Secundo, cura animarum non potest pertinere ad magistratum civilem, quia tota illius potestas consistit in coactione. Cum autem vera et salutifera religio consistit in interna animi fide, sine qua nihil apud Deum valet, ea est humani intellectus natura, ut nulla vi externa cogi possit. Auferantur bona, carceris custodia vel cruciatus poena urgeatur corpus: frustra eris, si his suppliciiis mentis iudicium de rebus mutare velis.

Sed dices: Magistratus potest argumentis uti, adeoque heterodoxos in veritatem pertrahere et salvos facere. Esto; sed hoc illi cum aliis hominibus commune est; si doceat, si instruat, si argumentis errantem revocet, facit sane quod virum bonum decet; non necesse est magistratui vel hominem vel Christianum exuere. Verum aliud est suadere, aliud imperare; aliud argumentis, aliud edictis contendere. Quorum hoc est potestatis civilis, illud benevolentiae humanae. Cuius enim mortalium integrum est monere, hortari, erroris arguere, rationibusque in sententiam suam adducere; sed magistratus proprium est edictis jubere, gladio cogere. Hoc est igitur quod dico, scilicet quod potestas civilis non debet articulos fidei sive dogmata vel modos colendi Deum lege civili praescribere. Si enim nullae adjunctae sint poenae, legum vis perit; si poenae intententur, cae plane ineptae sunt et minime ad persuadendum accommodae. Si quis ad animae salutem dogma aliquod vel cultum amplecti velit, ex animo credat oportet dogma illud verum esse, cultum autem Deo gratum et acceptum fore; huiusmodi vero persuasionem animis instillare poena quaevis minime potest. Luce opus est ut

τά σου μέσω της θρησκείας, με το να προσφέρεις στον Παντοδύναμο Θεό μια λατρεία που πιστεύεις πως θα τον δυσχερεστήσει, προσθέτεις στο πλήθος των αμαρτιών σου τη θρησκευτική υποκρισία και την περιφρόνηση της ίδιας της Θεότητας.

Κατά δεύτερον λόγο, η φροντίδα των ψυχών δεν είναι δυνατόν να ανήκει στον πολιτικό ηγεμόνα, γιατί η εξουσία του βασίζεται ολοκληρωτικά στον καταναγκασμό. Αλλά η αληθινή και λυτρωτική θρησκεία βασίζεται στην εσωτερική πίστη του πνεύματος, χωρίς την οποία τίποτε δεν έχει αξία ενώπιον του Θεού· και είναι τέτοια η φύση της ανθρώπινης νόησης που είναι αδύνατο να εξαναγκαστεί από οποιαδήποτε εξωτερική δύναμη. Δήμεσέ τι αγαθά ενός ανθρώπου, φυλάκισε ή βασάνισε το σώμα του; τέτοιες τιμωρίες είναι ανώφελες, αν μ' αυτές θέλεις να αλλάξεις την εσωτερική του κρίση για τα πράγματα.

Αλλά θα πείτε: Ο ηγεμόνας μπορεί να χρησιμοποιήσει επιχειρήματα και μ' αυτόν τον τρόπο να φέρει τους ετερόδοξους στην αλήθεια και να τους εξασφαλίσει τη σωτηρία. Το δέχομαι· αλλά αυτό είναι κοινό σ' αυτόν και στους άλλους ανθρώπους. Με το να διδάσκει, να καθοδηγεί και να διορθώνει με επιχειρήματα αυτόν που σφάλει, πράττει ακριβώς αυτό που ταιριάζει σ' οποιονδήποτε αγαθό άντρα· ο ηγεμόνας δεν είναι βεβιαώς υποχρεωμένος να παύσει να είναι άνθρωπος ή χριστιανός. Ωστόσο είναι άλλο πράγμα το να πείθεις και άλλο το να προστάξεις· άλλο πράγμα είναι να προσπιθείς να επιβληθείς με επιχειρήματα και άλλο με διατάγματα. Το τελευταίο είναι το έργο της πολιτικής εξουσίας, το πρώτο της αγαθής βούλησης του ανθρώπου. Κάθε θνητός άνθρωπος έχει το δικαίωμα να νοθεύει, να προτρίπει, να πείθει τον άλλον για τα σφάλματά του και να τον οδηγεί με τη δύναμη της λογικής στο να δεχτεί τη δική του γνώμη· ενώ στη δικαιοσύνη το ηγεμόνα είναι το να προστάξει με διατάγματα και να εξαναγκάζει με τ' ξίφος. Αυτό, λοιπόν, είναι που λέω, ότι δηλαδή η πολιτική εξουσία δεν μπορεί να καθορίζει με νόμους της πολιτείας τα άρθρα της πίστης, ή τα δόγματα ή τους τύπους λατρείας του Θεού. Γιατί, αν οι νόμοι δεν ακολουθούνται με καμιά ποινή, η δύναμη τους χάνεται, ενώ αν επιβάλλονται ποινές, αυτές οι φάνερα είναι ανώφελες και ακατάλληλες για να πείσουν το πνεύμα. Α κάποιος επιθυμεί να νοθεύσει ένα ορισμένο δόγμα ή τύπο λατρείας για σωτηρία της ψυχής του, αυτός πρέπει να πιστεύει ειλικρινά ότι αυτό δόγμα είναι αληθινό και ότι ο τύπος λατρείας που ακολουθεί θα είναι ικανός και αποδεκτός από τον Θεό· καμιά ποινή βεβιαώς δεν μπορεί να η καλέσει μια τέτοια πεποίθηση στο ανθρώπινο πνεύμα. Χρειάζεται φως γρη

ecclesiae, nulli addictus sectae, illi se sponte adjungit societati ubi veram religionem cultumque Deo gratum credit se invenisse. Spes vero salutis quam illic reperit, uti unica intrandi in ecclesiam causa, ita pariter et illic manendi mensura. Quod si deprehenderit aliquid vel in doctrina erroneum vel in cultu incongruum, eadem libertate, qua ingressus est, semper ipsi pateat exitus necesse est; nulla enim esse possunt indissolubilia vincula, nisi quae cum certa vitae aeternae expectatione conjuncta sunt. Ex membris ita sponte sua et hunc in finem unitis coalescit ecclesia.

Sequitur jam ut inquiramus quae sit ejus potestas, quibusque legibus subjecta.

Quandoquidem nulla, quantumvis libera aut levi de causa instituta societas, sive ea fuerit literatorum ad philosophiam, sive mercatorum ad negotia, sive denique feriatorum hominum ad mutuos sermones et animi causa, subsistere potest, quin illico dissoluta interibit, si omnibus destituta sit legibus: ideo necesse est ut suas etiam habeat ecclesia; ut loci temporisque quibus coetus cocant, habeatur ratio; ut conditiones proponantur, quibus quisque in societatem vel admittatur vel ab ea excludatur; ut denique munerum diversitas rerumque constituatur ordo, et his similia. Cum vero spontanea sit, uti demonstratum est, coalitio ab omni vi cogente libera, sequitur necessario, quod jus legum condendarum penes nullum nisi ipsam societatem esse potest, vel illos saltem, quod eodem recidit, quos ipsa societas assensu suo comprobaverit.

Sed dices: Vera esse non potest ecclesia, quae episcopum vel presbyterium non habet, gubernandi autoritate derivata ab ipsis usque Apostolis, continua et non interrupta successione instructum.

Primo, rogo ut edictum ostendas, ubi hanc legem ecclesiae suae posuit Christus; nec vanus ero, si diserta in re tanti momenti verba requiram. Aliud suadere videtur effatum illud: *Ubi cumque duo vel tres congregantur in meo nomine, ibi ego ero in medio ipsorum.* An

δήποτε εκκλησία ούτε να είναι προσδεδεμένος σε οποιαδήποτε αίρεση, αλλά εκούσια προσχωρεί σ' αυτήν την κοινωνία στην οποία πιστεύει ότι έχει βρει την αληθινή θρησκεία και τον τύπο λατρείας που είναι ιεραστός στον Θεό. Έτσι η ελπίδα της σωτηρίας που βρίσκει εκεί, καθώς ήταν η μόνη αιτία της εισόδου του σ' αυτή την εκκλησία, το ίδιο μπορεί να είναι και ο μόνος λόγος της παραμονής του σ' αυτήν. Αν κατόπιν ανακαλύψει κάτι που είτε είναι εσφαλμένο στο δόγμα είτε ανάρμοστο στη λατρεία, πρέπει να έχει πάντοτε την ίδια ελευθερία να αποχωρήσει από αυτήν όπως είχε την ελευθερία να προσχωρήσει. Γιατί κανένας δεσμός δεν μπορεί να είναι αδιάλυτος παρά μόνον αυτός που συνδέεται με τη βέβαιη προσδοκία της αιώνιας ζωής. Μια εκκλησία, λοιπόν, συγκροτείται από μέλη που έχουν ενωθεί εκούσια και γι' αυτόν το σκοπό.

Πρέπει να εξετάσουμε τώρα ποια είναι η εξουσία αυτής της εκκλησίας και και σε ποιους νόμους υπόκειται.

Οσοδήποτε ελεύθερη κι αν είναι μια κοινωνία ή για όσοδήποτε ασημιαντο σκοπό κι αν έχει συγκροτηθεί, είτε αυτή είναι μια κοινωνία διανοουμένων με σκοπό τη φιλοσοφία, είτε εμπόρων με σκοπό τις εμπορικές συναλλαγές, είτε τέλος είναι μια κοινωνία ανθρώπων που διαθέτουν ελεύθερο χρόνο με σκοπό τον αμοιβαίο διάλογο και την πνευματική καλλιέργεια, δεν μπορεί να διατηρηθεί και ευθύς αμέσως θα διαλυθεί και θα αφανιστεί, αν στερείται ολωσδιόλου νόμων. Έτσι και η εκκλησία πρέπει να έχει τους νόμους της που θα καθορίζουν το χρόνο και τον τόπο των συναθροίσεων, που θα ορίζουν τις προϋποθέσεις για την εισδοχή ή την απομάκρυνση μελών, που θα ρυθμίζουν τέλος τις διάφορες αρμοδιότητες και την ομαλή διαχείριση των υποθέσεων της και ούτω καθεξής. Αλλά εφόσον η ένωση αυτή είναι εκούσια, καθώς το δείξαμε ήδη, και ελεύθερη από κάθε καταναγκασμό, συναγεται αναγκαστικά ότι το δικαίωμα της θέσπισης των νόμων που τη διέπουν δεν μπορεί να ανήκει σε κανέναν άλλον παρά στην ίδια την κοινωνία ή τουλάχιστον σ' αυτούς που η κοινωνία τους έχει εξουσία. ιτήσαι με τη συγκατάθεσή της — που δεν είναι παρά το ίδιο πράγμα.

Αλλά θα πεις: Μια εκκλησία δεν μπορεί να είναι αληθινή, όταν δεν έχει επίσκοπο ή πρεσβυτέρους, που να αντλεί τη διοικητική του εξουσία από τους ίδιους τους Αποστόλους στη βάση μιας συνεχούς και αδιάκοπης διαδοχής'.

Πρώτα σε παρακαλώ να μου δείξεις το διάταγμα με το οποίο ο Χριστός επέβαλε αυτόν τον νόμο στην εκκλησία του· και δεν θα είμαι προκλητικός, αν σε ένα τόσο σημαντικό θέμα ζητώ καθαρά λόγια. Η ρήση του, *οι γάρ είν* δύο ή τρεις συνηγμένοι εις τὸ ἑμὸν ὄνομα, ἐκεῖ ἐγὼ ἐν μέσῳ αὐτῶν' φαίνε

saltem qui pro suae societatis placitis tam acriter contendunt et nihil nisi ecclesiam, non minore strepitu et forsani eodem instinctu quo olim argentarii illi Ephesii Dianam suam, *Act. XIX*, continuo crepant, unum hoc monitos vellem, Evangelium scilicet passim testari, veros Christi discipulos expectare et pati debere persecutiones; veram autem Christi ecclesiam alios persequi aut insectari debere, vel vi, ferro et flammis ad fidem et dogmata sua amplectenda cogere, non memini me usquam in Novo Testamento legisse.

Finis societatis religiosae, uti dictum, est cultus Dei publicus et per eum vitae aeternae acquisitio. Eo igitur collimare debet tota disciplina; his finibus circumscribi omnes leges ecclesiasticae. Nihil in hac societate agitur nec agi potest de bonorum civilium vel terrenorum possessione; nulla hic, quaecunque de causa, adhibenda vis, quae omnis ad magistratum civilem pertinet; bonorumque externorum possessio et usus illius subjacet potestati.

Dices: Quae igitur sanctio leges ecclesiasticas ratas habebit, si coactio omnis abesse debet? Respondeo: Ea sane quae convenit rebus quarum externa professio et observantia nihil prodest, nisi penitus animis insideant plenumque conscientiae assensum in his obtineant; nempe hortationes, monita, consilia arma sunt hujus societatis, quibus membra in officio continenda. Si his non corrigantur delinquentes errantesque reducantur in viam, nihil aliud restat, nisi ut reluctantes et obstinati, nullamque melioris frugis de se spem praebentes, a societate prorsus sejuncti rejiciantur. Haec, suprema et ultima est potestatis ecclesiasticae vis, quae nullam aliam infert poenam, nisi quod, cessante relatione inter corpus membrumque abscissum, damnatus desinit ecclesiae illius esse pars.

ήθελα μόνο να υπενθυμίσω σ' αυτούς που μάχονται με τόση σφοδρότητα για τις αρχές της δικής τους κοινωνίας, και που συνεχώς κριαυγάζουν για την εκκλησία με όχι λιγότερο θόρυβο και ίσως με την ίδια ορμή, όπως κάποτε οι αγγυροχόοι της Εφέσου κραύγαζαν για την Αρτέμιδά τους (Πράξεις ΧΙΧ): ότι το Ευαγγέλιο συχνά διακηρύττει πως οι αληθινοί μαθητές του Χριστού πρέπει να αναμένουν και να υφίστανται διωγμούς. Ότι όμως η αληθινή εκκλησία του Χριστού θα έπρεπε να καταδιώκει ή να προσβάλλει άλλους ή να τους εξαναγκάζει με τη βία, με τη φωτιά και το σίδερο να ασπαστούν την πίστη και τα δόγματά της, δεν θυμάμαι να το διάβασα πουθενά στην Καινή Διαθήκη!

Ο σκοπός μιας θρησκευτικής κοινωνίας, καθώς έχω πει, είναι η δημόσια λατρεία του Θεού, και η, μ' αυτόν τον τρόπο, εξασφάλιση της αιώνιας ζωής. Όλη η εκκλησιαστική πειθαρχία οφείλει λοιπόν να αποβλέπει προς αυτόν το σκοπό, και όλοι οι εκκλησιαστικοί νόμοι πρέπει να περιορίζονται μέσα σ' αυτά τα όρια. Σ' αυτή την κοινωνία τίποτε δεν γίνεται ή δεν μπορεί να γίνει σχετικά με την κτήση των αστικών ή εγκόσμιων αγαθών· εδώ δεν είναι δυνατόν, για οποιοδήποτε λόγο, να γίνει χρήση βίας. Γιατί η βία ανήκει εξ ολοκλήρου στον πολιτικό ηγεμόνα, και η κατοχή και χρήση των εξωτερικών αγαθών υπόκειται στη δικαιοδοσία του.

Θα πεις: Ποια κύρωση λοιπόν θα εξασφαλίσει την τήρηση των εκκλησιαστικών νόμων, αφού δεν πρέπει να υπάρχει οποιαδήποτε μορφή εξαναγκασμού; Απαντώ: η κύρωση που ταιριάζει για πράγματα των οποίων η εξωτερική ομολογία και τήρηση είναι ανώφελη, αν δεν είναι βαθιά ριζωμένα στο πνεύμα και δεν απολαμβάνουν την πλήρη επιδοκιμασία της συνείδησης. Γι' αυτό οι παραινήσεις, οι νουθεσίες και οι συμβουλές είναι τα όπλα αυτής της κοινωνίας και μ' αυτά περιορίζονται τα μέλη της στο καθήκον τους. Αν μ' αυτά τα μέσα δεν σωφρονιστούν οι παραβάτες και δ.ν επιστρέψουν στον σωστό δρόμο αυτοί που παρεκτρέπονται, τότε δεν μ'ίνει τίποτε άλλο παρά αυτά τα δύστροπα και αμετάπειστα άτομα, που δεν παρέχουν καμιά ελπίδα βελτίωσης, να αποκοπούν και να απομακρυνθούν από την κοινωνία. Αυτή είναι η υπέρτατη και έσχατη δύναμη της εκκλησιαστικής εξουσίας. Η μόνη τιμωρία που μπορεί να επιβάλει είναι να δ'ακόψει τη σχέση ανάμεσα στο σώμα και το αποκομμένο μέλος, έτσι που το καταδικασμένο άτομο να πάψει να είναι μέλος αυτής της εκκλησίας.

innocuus; nec igitur a te male mulctandus debet hujus vitae bonis excidere, quod in futuro saeculo credis perituum.

Quod de mutua privatorum hominum inter se de religione dissidentium tolerantia dixi, id etiam de ecclesiis particularibus dictum volo, quae inter se privatae quodammodo sunt personae, nec altera in alteram jus aliquod habet, ne tum quidem, si forte accidat, cum magistratus civilis hujus vel illius ecclesiae sit; quandoquidem respublica nullum jus novum tribuere potest ecclesiae, uti nec vice versa ecclesia reipublicae. Siquidem ecclesia, sive magistratus ei se adjungat sive deserat, manet semper eadem quae ante, libera et voluntaria societas; nec accedente magistratu gladii potestatem acquirit; nec decedente, quam prius habuit docendi excommunicandive amittit disciplinam. Hoc spontaneae societatis semper erit immutabile jus, ut ex suis, quos visum fuerit, abalienare possit: nullam vero quorumvis accessione acquirit in alienos jurisdictionem. Quare pax, acquitas et amicitia inter diversas ecclesias, uti inter privatos homines, sine juris alicujus praerogativa semper et acquabiliter colenda.

Ut exemplo res clara fiat, ponamus Constantinopoli duas, alteram Remonstrantium, alteram Antiremonstrantium ecclesias. An aliquis dicat alteri earum jus competere, ut dissentientes alios, quod diversa habent vel dogmata vel ritus, libertate vel bonis spoliet (quod alibi factum videmus), vel exilio vel capite puniat, tacente interim et ridente Turca, dum Christiani Christianos crudelitate et laniena vexant? Si vero altera harum ecclesiarum in alteram sacriandi habet potestatem, rogo: quoniam ex duabus, et quo jure? Respondebitur sine dubio: orthodoxa in errantem vel haereticam. Hoc est magnis et speciosis verbis nihil dicere. Quaelibet ecclesia sibi orthodoxa est, aliis erronea vel haeretica; siquidem quae credit vera esse credit, quae in

για σένα· δεν πρέπει λοιπόν να τον τιμωρήσεις αποστερώντας τον από αγαθά αυτής της ζωής, επειδή πιστεύεις ότι θα αφανιστεί στη μέλλουσα ζωή.

Ό,τι έχω πει για την αμοιβαία θρησκευτική ανοχή ανάμεσα στα άτομα που διαφωνούν μεταξύ τους το ίδιο θα ήθελα να πω και για τις επιμέρους εκκλησίες που κατά κάποιο τρόπο ανάμεσά τους υπάρχει το ίδιο είδος πίστης με τις επιμέρους άτομα· ούτε έχει καμιά απ' αυτές οποιαδήποτε δικαιοδοσία πάνω στις άλλες, ακόμα κι αν ο πολιτικός ηγεμόνας, καθώς μερικές φορές να συμβεί, ανήκει σ' αυτήν ή εκείνην την εκκλησία; η πολιτεία δεν μπορεί να παραχωρήσει κανένα νέο δικαίωμα στην εκκλησία, ο αντίστροφα η εκκλησία στην πολιτεία. Έτσι, είτε ο ηγεμόνας προσχωρήσει σε μια εκκλησία, είτε την εγκαταλείπει, η εκκλησία παραμένει πάντοτε η ίδια· αυτή που ήταν και προηγουμένως, μια ελεύθερη και εκούσια κοινότητα. Ούτε αποκτά τη δύναμη του ξίφους με την προσχώρηση του ηγεμόνα, χάνει το δικαίωμα που είχε προηγουμένως να διδάσκει και να αποφασίζει την αποχώρησή του. Αυτό θα είναι πάντοτε το αμετάβλητο δικαίωμα της εκούσιας κοινότητας, το να μπορεί δηλαδή να απομακρύνει από τα μέλη οποιοδήποτε άτομο θα έκρινε σκόπιμο· ούτε βεβαίως αποκτά καμιά δικαιοδοσία πάνω στους ξένους με την προσχώρηση νέων μελών σ' αυτή· Συνεπώς η ειρήνη, η ισοτιμία και η φιλία πρέπει πάντοτε να τηρούνται αμοιβαία· τις διάφορες εκκλησίες, όπως και από τις επιμέρους άτομα, χωρίς καμία αξίωση για κυριαρχία της μιας πάνω στην άλλη.

Για να καταστήσουμε σαφές το πράγμα με ένα παράδειγμα, ας υποθέσουμε πως υπάρχουν δύο εκκλησίες στην Κωνσταντινούπολη, μία των Λατίνων και μία των Καθολικών. Θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς μια από τις δύο εκκλησίες έχει το δικαίωμα να στερήσει την ελευθερία ή ιδιοκτησία από τα μέλη της άλλης — καθώς βλέπουμε να γίνεται αλλιώς επειδή είναι ετερόδοξοι, και διαφωνούν μ' αυτούς στο δόγμα και το τυπικό λατρείας, ή να τους τιμωρήσει με εξορία και θάνατο, ενίοτε ο Τούρκος μεταξύ σιωπηλά μένει αμέτοχος και γελά βλέποντας να 'λασάνιζον' οι σιανοί άλλους Χριστιανούς με φρικτά βασανιστήρια; Αλλά αν μια εκκλησία αυτές τις εκκλησίες έχει τη δύναμη να κατομεταχειρίζεται την άρρωστο; ποια από τις δύο είναι αυτή και με ποιο δικαίωμα; Αναμφίβολα απάντηση θα είναι: η ορθόδοξη είναι αυτή που έχει τη δύναμη να κατομεταχειρίζεται την εσφαλμένη ή αιρετική εκκλησία. Αλλά αυτό είναι σίγουρα χρησιμοποιούμε μεγάλα και απατηλά λόγια για να μην πούμε τίποτε. Κάθε εκκλησία είναι ορθόδοξη για τον εαυτό της και εσφαλμένη και αιρετική για τις άλλες. Γιατί βέβαια αυτά που πιστεύει μια εκκλησία τα πιστεύει ως αληθινά, και οτιδήποτε το αντίθετο το καταδικάζει ως εσφαλμένο.

nisi ubi faventem sibi habent magistratum civilem. Ubi primum gratia apud magistratum, adeoque viribus sunt superiores, violanda ilico pax et charitas Christiana; alias colenda est mutua tolerantia. Quando robore civili impares sunt, innoxie et patienter ferre possunt, a quo tantum sibi et religioni alias metuunt, idololatriae, superstitionis, haereseos in vicinia contagium; nec libenter aut servide arguendis erroribus, qui aulae et magistratui placent, impendunt operam. Quae tamen vera et sola est propagandae veritatis methodus, juncto scilicet cum humanitate et benevolentia rationum et argumentorum pondere.

Nullae igitur sive personae sive ecclesiae sive demum respUBLICAE jus aliquod habere possunt bona civilia invicem invadendi seque mutuo rebus mundanis spoliandi, sub praetextu religionis. Qui aliter sentiunt, velim secum reputent, quam infinitam praebent humano generi litium et bellorum materiem, quantum ad rapinas et caedes et aeterna odia incitamentum. Nec usquam securitas aut pax, nedum amicitia, inter homines stabiliri aut subsistere potest, si ea obtineat opinio, dominium scilicet fundari in gratia et religionem vi et armis propagandam.

Tertio, videamus quid tolerantiae officium exigit ab iis qui a reliquo coetu et gente laica, uti loqui amant, caractere et munere aliquo ecclesiastico distinguuntur, sive sint episcopi, sacerdotes, presbyteri, ministri, vel quocunque alio nomine veniant. De origine sive potestatis sive dignitatis clericac jam non est inquirendi locus; hoc tamen dico: Undecunque orta est eorum autoritas, cum sit ecclesiastica, inter ecclesiae cancellos debet coerceri, nec ad res civiles quovis modo potest extendi, quandoquidem ipsa ecclesia a republica rebusque civilibus prorsus sejuncta est et separata. Fixi et immobiles sunt utrique limites.

γονται, παρά όταν έχουν τον πολιτικό ηγεμόνα στο πλευρό τους. Αλλά από τη στιγμή που η εύνοια του ηγεμόνα τους καταστήσει ισχυρότερους, η ειρήνη και η χριστιανική φιλανθρωπία εγκαταλείπονται· διαφορετικά θα έπρεπε να προωθείται η ομοιόβαλα θρησκευτική ανοχή. Όταν δεν τους ενισχύει η πολιτική εξουσία, τότε μπορούν να υποφέρουν υπομονετικά και χωρίς αγανάκτηση το μίσος της ειδωλολατρίας, της προκατάληψης και της αβρση των γειτόνων τους, από το οποίο σε άλλες περιστάσεις τόσο φοβούνται και για λογαριασμό τους και για τη θρησκεία τους. Δεν αφιερώνουν τις δυνάμεις τους με προθυμία και θέρμη για να πολεμήσουν τις πλάνες που ευνοεί η αυλή ή ο ηγεμόνας· ωστόσο αυτή είναι η μόνη και αληθινή μέθοδος για την προώθηση της αλήθειας —εννοώ τη μέθοδο αυτή της οποίας το βάρος των λογικών επιχειρημάτων συνοδεύεται από ανθρωπιά και αγαθή βούληση.

Κανείς λοιπόν, ούτε άτομα, ούτε εκκλησίες, ούτε και πολίτες, δεν έχει το δικαίωμα να παραβιάζει τα αστικά δικαιώματα και να σφετερίζεται τα εγκόσμια αγαθά του άλλου με την πρόφαση της θρησκείας. Θα ήθελα να αναλογιστούν αυτοί που σκέπτονται διαφορετικά, ποιες αναρίθμητες αιτίες για διαφωνίες και πολέμους, ποια τεράστια πρόκληση για αρκαγές, σφαγές και μίση ατέλειωτα προσκομίζουν στο ανθρώπινο γένος; ούτε ασφάλεια, ούτε ειρήνη, πολύ λιγότερο φιλία, είναι δυνατόν να θεμελιωθεί ή να διατηρηθεί ανάμεσα στους ανθρώπους, αν επικρατεί η γνώμη ότι η κυριαρχία θεμελιώνεται στη χάρη! και ότι η θρησκεία θα πρέπει να προωθείται με τη βία και τα όπλα.

Τρίτον, ας δούμε τι απαιτεί το καθήκον της ανεξίθρησκίας απ' αυτούς που διακρίνονται από τους υπόλοιπους ανθρώπους και τους λαϊκούς, όπως αρέσκονται να μας αποκαλούν, μέσω κάποιου εκκλησιαστικού γνωρισματος και λειτουργήματος, είτε αυτοί είναι επίσκοποι, ιερείς, διάκονοι ή εμφανίζονται με οποιοδήποτε άλλο όνομα. Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος τόπος για να ασχοληθούμε με την έρευνα γύρω από την καταγωγή είτε της εξουσίας ή του αξιώματος του κλήρου. Αλλά λέγω αυτό, ότι από οποιαδήποτε πηγή κι αν προέρχεται η εξουσία τους, εφόσον είναι εκκλησιαστική, οφείλει να περιορίζεται μέσα στα όρια της εκκλησίας, και δεν είναι δυνατόν με οποιονδήποτε τρόπο να εκτείνεται στα πολιτικά πράγματα, επειδή η ίδια η εκκλησία είναι απόλυτα χωρισμένη και διακριτή από την πολιτεία και τα πολιτικά πράγματα. Τα όρια και των δύο είναι σταθερά και αμετάβλητα.

quoquo modo laedant a quibus nulla in re fuerint laesi; praecipue ne aliis quodvis intentent malum, qui res suas solum agunt et de hoc uno solliciti sunt, ut Deum colant eo modo quem, neglecta hominum opinione, ipsi Deo maxime acceptum fore credunt, et eam amplectuntur religionem quae ipsis maximam spem facit salutis aeternae. Si de re domestica et facultatibus, si de corporis valetudine agatur, quid e re sua fuerit apud se consulere cuius integritas, illudque sequi permissum quod suo iudicio sit optimum. De vicini sui re familiari male administrata nemo queritur; de semendis agris vel locanda filia erranti nemo irascitur; in popinis decoquentem nemo corrigit; diruat, aedificet, sumptus faciat suo more: tacitum est, licitum est. Si vero templum publicum non frequentet, si illic debito ritu corpus non flectat, si liberos hujus vel illius ecclesiae sacris initiandos non tradat, sit murmur, clamor, incusatio; quisque tanti criminis paratus est vindex, et a vi et rapina vix sibi temperant zelotae, dum in jus vocatur, et sententia iudicis vel corpus carceri necive tradat, vel bona hastae subiciat. Oratores ecclesiastici cujusque sectae aliorum errores, qua possunt, argumentorum vi redarguant et debellant, sed hominibus parcant. Quod si destituantur rationum momentis, absona et alieni fori instrumenta ne adiscant, ecclesiasticis non tractanda; nec in subsidium suae vel eloquentiae vel doctrinae a magistratu fasces et secures mutuentur, ne forte dum praese ferunt veritatis amorem, zelus eorum ferro et igne nimium effervescens affectatae dominationis fiat indicium. Haud facile enim persuadebit viris cordatis se vehementer et sincere cupere fratrem in futuro saeculo ab igne gehennae tutum salvumque fore, qui siccis

ξουν πολύ άκτε να μην προκαλέσουν κανένος είδους βλάβη σ' αυτούς που καθόλου δεν τους έβλαψαν. Πάνω απ' όλα θα πρέπει να προσέξουν ώστε να μην βλάψουν αυτούς που κοιτάζουν μόνον τη δουλειά τους, και ανησυχούν γι' αυτό μόνον, πώς δηλαδή να λατρεύουν τον Θεό με τον τρόπο που πιστεύουν πως θα είναι ο περισσότερο αποδεκτός απ' αυτόν, ως σκέπτονται ό,τι θέλουν οι άνθρωποι γι' αυτούς, και να μπορούν να υσπάζονται αυτήν τη θρησκεία που τους προσφέρει τη μεγαλύτερη ελπίδα για την αιώνια σωτηρία. Στις οικιακές υποθέσεις, στη διαχείριση της περιουσίας, σε θέματα σωματικής υγείας, ο κάθε άνθρωπος έχει το δικαίωμα να εξετάζει τι είναι πιο κατάλληλο για την προώθησή τους και ακολουθεί οποιονδήποτε τρόπο ενέργειας θεωρεί τον καλύτερο. Κανένας άνθρωπος δεν τιμωρείται για την κακή διαχείριση των υποθέσεων των γειτόνων του. Κανένας άνθρωπος δεν οργίζεται για τα σφάλματα ενός άλλου στη σπύρα των αγρών του ή στο γάμο της κόρης του. Κανένας δεν διορθώνει τον σπάταλο που ξοδεύει την περιουσία του στις ταβέρνες. Ας κατεδαφίζει, ας οικοδομεί, ας ξοδεύει όσα του αρέσει, κανένας δεν διαμαρτύρεται, κανένας δεν του το απαγορεύει. Αν όμως ένας άνθρωπος δεν συχνάζει στην εκκλησία, αν δεν προσεύχεται εκεί σύμφωνα με το καθιερωμένο τυπικό, ή αν δεν φέρνει τα παιδιά του να μνησθούν στα ιερά μυστήρια αυτής ή εκείνης της εκκλησίας, τότε ακούγονται έντονοι ψίθυροι, διαμαρτυρίες και επικρίσεις. Ο καθένας είναι πρόθυμος να εκδικηθεί ένα τόσο μεγάλο έγκλημα, και με δυσκολία συγκρατούν οι ζηλωτές τους εαυτούς τους από τη βία και την αρπαγή, έως ότου συρθεί στα δικαστήρια και καταδικαστεί σε φυλάκιση ή σε θάνατο ή σε δήμευση της περιουσίας του. Ας ανασκευάζουν οι εκκλησιαστικοί ρήτορες και ως καταπολεμούν όσο μπορούν τα σφάλματα των άλλων με τη δύναμη των επιχειρημάτων, αρκεί μόνον να μην βλάπτουν τους ανθρώπους. Ας μην υποκαθιστούν την έλλειψη επιχειρημάτων με άπρεπα μέσα, που ανήκουν σε άλλους, και δεν πρέπει να τα χρησιμοποιούν οι άνθρωποι της εκκλησίας. Κι ας μην επικαλούνται για επικουρία της ευγλωττίας και της πολυμάθειας τους τη βία της πολιτικής εξουσίας, μήπως ίσως, ενώ ισχυρίζονται πως αγαπούν μόνο την αλήθεια, ο ασυγκράτητος ζήλος τους, που πνέει φωτιά και σίδερο, προδώσει τη φιλοδοξία τους για κυριαρχία. Γιατί δεν θα είναι εύκολο να πείσεις τους συνετούς ανθρώπους ότι αυτός που με στεγνά μάτια και με ψυχική ικανοποίηση είναι σε θέση να παραδώσει τον αδελφό του στο δήμιο για να καεί ζωντανός, ενδιαφέρεται ολόψυχα και ειλικρινά να σώσει τον

geographiam sacram recta Hierosolymas totis viribus contendo, cur vapulo quod non cothurnatus forsitan vel certo modo lotus vel tonsus incedo? quod carnibus in itinere vescor, vel victu utror stomacho et valetudini commodo? quod hinc inde aliqua diverticula vito, quae mihi videntur in praecipitia vel vepreta deducere? vel inter varios, qui ejusdem viae sunt et eodem tendentis, calles eum seligo qui minime sinuosus coenosusve apparet? quod illi minus modesti, hi morosiores visi sunt quam quibus me libenter vellem adjungere comitem? vel quod habeo vel non habeo mitratum vel alba stola indutum itineris ducem? Nam profecto si recte rem reputemus, hujusmodi plerumque sunt minoris momenti res quae fratres Christianos de summa religionis eadem et recte sentientes tam acriter committunt, et quae salva religione et animarum salute, modo absit superstitio vel hypocrisis, possint vel observari vel omitti.

Verum demus zelotis, et omnia quae sua non sunt damnantibus, ex his circumstantiis diversas et in diversa tendentes nasci vias; quid tandem proficiemus? Unica ex his revera salutis sit via. Verum inter mille, quas homines ingrediuntur, de recta ambigitur; nec cura reipublicae, nec legum condendarum jus, illam quae ducit ad caelum viam magistratui certius detegit quam suum privato studium. Debile traho corpus et gravi morbo languidum, cujus unicam eamque ignotam ponamus esse medelam. Ideone magistratus est praescribere remedium, quia unicum tantum est, idque inter tot varia ignotum? Ideone quia unicum quo mortem evitem mihi agendum restat, id quod jubet fieri magistratus erit tutum? Quae a singulis studio, consilio,

δυνάμεις προσπαθώ να πορευτώ το δρόμο που, σύμφωνα με την ιερή γεωγραφία, οδηγεί κατ' ευθείαν στην Ιερουσαλήμ, γιατί με κακομεταχειρίζονται; Επειδή, ίσως, δεν φοράω κοθόρνους ή δεν ακολουθώ την καθιερωμένη μόδα ή δεν έχω κουρέψει τα μαλλιά μου σύμφωνα με την αποδεκτή γραμμή; Επειδή τρώγω κρέας κατά την πορεία ή κάποια άλλη τροφή που είναι κατάλληλη για το στομάχι και την υγεία μου; Επειδή αποφεύγω κάποιες παρόδους που μου φαίνονται πως οδηγούν σε βάλτους και γκρεμούς; Επειδή ανάμεσα σε πολλά μονοπάτια που βρίσκονται στον ίδιο δρόμο και οδηγούν στην ίδια κατεύθυνση διαλέγω αυτό που φαίνεται να είναι το πιο σύντομο και το πιο ομαλό; Επειδή μερικοί μου φαίνονται λιγότερο φρόνιμοι και άλλοι περισσότερο δύστροποι απ' αυτούς που θα προτιμούσα να είχα ως συνταξιδιώτες ή επειδή έχω ή δεν έχω ως οδηγό μου στην πορεία κάποιον που φέρει μίτρα ή φοράει λευκόν χιτώνα"; Η κατάλληλη μελέτη θα δείξει βεβαίως πως αυτά, κατά κύριο λόγο, είναι ασήμαντα πράγματα σαν κι αυτά που προξενούν τις αδυσώπητες έχθρες ανάμεσα στους Χριστιανούς, αν και ύλοι συμφωνούν για τις βασικές αρχές της θρησκείας πράγματα που — αρκεί να μην ακολουθούνται από δεισιδαιμονία και υποκρισία— θα μπορούσαν είτε να τηρηθούν είτε να παραλειφθούν χωρίς να προκληθεί καμιά ζημιά στη θρησκεία και τη σωτηρία των ψυχών.

Ας κάνουμε όμως την παραχώρηση στους ζηλωτές και σ' αυτούς που καταδικάζουν όλα τα πράγματα με τα οποία δεν συμφωνούν, κι ας δεχθούμε ότι αυτές οι συνθήκες διανοίγουν διαφορετικούς δρόμους, που οδηγούν σε διαφορετικές κατευθύνσεις. Τι θα συμπεράνουμε απ' αυτό; Μόνον ένας απ' αυτούς είναι ο αληθινός δρόμος της σωτηρίας, αλλά ανάμεσα σε χίλιους δρόμους που ακολουθούν οι άνθρωποι είναι ακόμα αμφίβολο για το ποιος είναι ο σωστός. Ούτε η μέριμνα για την πολιτεία, ούτε το δικαίωμα της θέσπισης νόμων φανερώνει με περισσότερη βεβαιότητα στον ηγεμόνα το δρόμο που οδηγεί στον ουρανό απ' ό,τι τον φανερώνει σ' έναν ιδιώτη η προσωπική του μελέτη. Ας υποθέσουμε πως κουβαλώ ένα αδύναμο σώμα και πως είμαι χτυπημένος από μια βαριά αρρώστια, για την οποία υπάρχει μόνον ένα φάρμακο, και αυτό άγνωστο. Ανήκει λοιπόν στον ηγεμόνα να καθιρώσει το φάρμακο, επειδή υπάρχει μόνον ένα, και αυτό άγνωστο ανάμεσα σε ένα τόσο μεγάλο πλήθος από διαφορετικά φάρμακα; Επειδή υπάρχει, λοιπόν, ένας μόνον τρόπος να αποφύγω το θάνατο, πρέπει γι' αυτό να κάνω αυτό που προτάζει ο ηγεμόνας για να είμαι ασφαλής; Τα πράγματα που κάθε άνθρωπος οφείλει να ερευνά ειλικρινά για τον εαυτό του, με το στοχασμό, τη μελέτη,

nihil opis nobis affert. Ego unicam illam angustam quae ad caelum ducit semitam magistratui non magis notam esse dico quam privatis; ideoque tuto cum non possum sequi ducem qui, cum viae potest esse aequè ignarus, de mea certe salute non potest non esse minus sollicitus quam ego ipse. Inter tot gentis Hebraeae reges quotusquisque fuit, quem secutus aliquis Israelita non a vero cultu Dei deflexisset in idololatriam, in certam perniciem caeca hujusmodi obedientia ruiturus? Tu contra bono me esse animo jubes, in tuto dicis res est; jam enim magistratus non sua sed ecclesiae de rebus religionis decreta populo observanda proponit et sanctione civili stabili. Sed rogo: cujus denum ecclesiae? Illius scilicet quae principi placet. Quasi vero ille de religione suam non interponit iudicium, qui me in hanc vel illam ecclesiam lege, supplicio, vi cogit. Quid interest sive ipse me ducat, sive aliis ducendum tradat? Ex illius pariter pendeo voluntate, et de mea salute utrimque aequè statuit. Quanto securior Judacus, qui ex edicto regis Baali se adjunxit, quod ipsi dictum sit regem suo arbitrio nihil in religione statuere, nihil subditis in cultu divino injungere, nisi quod sacerdotum concilio et illius religionis mystis comprobatum et pro divino habitum? Si ideo vera, ideo salutifera sit alicujus ecclesiae religio, quia sectae illius antistites, sacerdotes, asseclae eam laudant, praedicant et quantum possunt suffragiis suis commendant, quae tandem erit erronea, falsa, perniciosa? De Socinianorum fide dubito; Pontificiorum vel Lutheranorum cultus mihi suspectus est; an igitur tutior mihi ingressus est in hanc vel illam ecclesiam, jubente magistratu, quod ille nihil imperat, nihil de religione sancit, nisi ex autoritate et consilio doctorum istius ecclesiae? Quanquam si verum dicere volumus,

πρωσι βεβαίως σε τίποτε δεν μας βοηθά. Λέγω πως η μία και μόνη στενή οδός που οδηγεί στον ουρανό δεν είναι καλύτερα γνωστή στον ηγεμόνα παρά στους απλούς πολίτες, και συνεπώς δεν μπορώ με σιγουριά να τον ακολουθήσω ως οδηγό μου, τη στιγμή που είναι πιθανόν να αγνοεί την οδό το ίδιο όπως κι εγώ, και που βεβαίως πρέπει να ενδιαφέρεται λιγότερο για τη σωτηρία μου απ' ό,τι εγώ ο ίδιος. Ανάμεσα σε τόσους βασιλείς των Ιβρικών πόσει δεν υπήρξαν που, αν οποιoσδήποτε Ισραηλίτης τους ακολουθούσε, δεν θα παρισυρόταν από την αληθινή λατρεία του Θεού στην ειδωλολατρία, και με μια τέτοια τυφλή υπακοή δεν θα οδηγούνταν σε βεβαία καταστροφή; Ωστόσο, με παρακινείς να δείξω καλή θέληση και μου λες πως το πράγμα είναι ασφαλές, επειδή αυτά που επιβάλλει τώρα ο ηγεμόνας στο λαό, και βεβαιώνει με πολιτικές κυρώσεις, είναι η τήρηση όχι των δικών του νόμων στα ζητήματα της θρησκείας, αλλά των κανόνων της εκκλησίας. Αλλά ρωτώ: ποιας εκκλησίας; Ολοφάνερα, της εκκλησίας που ικανοποιεί τον ηγεμόνα. Ως εάν αυτός που βίαια με οδηγεί με νόμους και ποινές σ' αυτή ή εκείνη την εκκλησία δεν παρεμβάλλει την κρίση του στα ζητήματα της θρησκείας. Ποια είναι η διαφορά αν ο ίδιος με οδηγεί ή με παραδίδει σε άλλους για να με οδηγήσουν; Και στις δύο περιπτώσεις εξαρτώμαι από τη θέλησή του, και είναι αυτός που αποφασίζει, σε οποιαδήποτε περίπτωση, για τη σωτηρία μου. Θα ήταν πιο ασφαλής ένας Ιβραίος, που λάτρευε τον Βάαλ" σύμφωνα με τη διαταγή του βασιλιά του, επειδή του είπαν πως ο βασιλιάς δεν διέταξε τίποτε σχετικά με τη θρησκεία σύμφωνα με την κρίση του και δεν επέβαλε τίποτε να γίνει από τους υπηκόους του όσον αφορά τη λατρεία του Θεού, παρά ό,τι επιδοκιμαζόταν από το συμβούλιο των ιερέων και θεωρούνταν από τους μύστες αυτής της εκκλησίας πως είναι θεϊκό; Αν η θρησκεία οποιασδήποτε εκκλησίας γίνεται αληθινή και σωτήρια, επειδή οι αρχιερείς, οι ιερείς και οι οπαδοί αυτής της θρησκευτικής ομολογίας την εξυμνούν και την κηρύσσουν και όσο μπορούν την προβάλλουν, τότε ποια θρησκεία θα ήταν δυνατόν να είναι εφελμένη, ψεύτικη και ολέθρια; Αμφιβάλλω για την πίστη των Σοκινιανών." ύποπτευομαι τη λατρεία των Παπιστών ή των Λουθηρανών. Είναι λοιπόν πιο ασφαλές για μένα να προ-σχωρήσω σ' αυτήν ή εκείνη την εκκλησία, όταν τό διατάζει ο ηγεμόνας, επειδή αυτός τίποτε δεν προστάζει, τίποτε δεν εγκρίνει σχετικά με τη θρησκεία, αν αυτό δεν βασίζεται στην αυθεντία και τη σύμφωνη γνώμη των διδασκάλων αυτής της εκκλησίας; Αλλά αν θέλουμε να πούμε την αλη-

statim sumptam rejiciet stomachus, nec invito infundi debet remedium, quod idiosyncrasiae vitio mutabitur in venenum. Quicquid de religione in dubium vocari potest, hoc demum certum est, quod nulla religio, quam ego non credo esse veram, mihi vera aut utilis esse potest. Nequicquam igitur salvandae animae praetextu subditos ad sacra sua cogit magistratus, si credant, sponte venturos, si non credant, quamvis venerint, nihilominus perituros. Quantumvis igitur prae te fers alteri bene velle, quantumvis de salute ejus labores, homo ad salutem cogi non potest: post omnia, sibi et conscientiae suae relinquendus.

Sic tandem homines habemus in rebus religionis ab alieno dominio liberos. Quid jam facient? Deum publice colendum et sciunt et agnoscunt omnes; quorsum alias ad coetus publicos cogimur? Hominibus itaque in ea libertate constitutis incunda est societas ecclesiastica, ut coetus celebrent, non solum ad mutuam aedificationem, sed etiam ut se coram populo testentur cultores esse Dei, eumque se divino numini cultum offerre, cujus ipsos non pudet, nec Deo credunt aut indignum aut ingratum; ut doctrinae puritate, vitae sanctimonia et rituum modesto decore, alios ad religionis veritatisque amorem pelliceant aliaque praestent quae a singulis privatim fieri non possunt.

Has societates religiosas ecclesias voco, quas magistratus tolerare debet; quia a populo ita in coetus collecto non aliud agitur, quam quod singulis hominibus seorsim integrum est et licitum, scilicet de salute animarum. Nec hac in re discrimen aliquod est inter ecclesiam aulicam reliquasque ab ea diversas.

Sed cum in omni ecclesia duo praecipue consideranda sunt, cultus scilicet externus sive ritus, et dogmata: de utrisque

παρέχεται αν το στομάχι το απορρίπτει ευθύς με τη λήψη, και είναι λάθος να επιβάλουμε σ' έναν απρόθυμο ασθενή ένα φάρμακο, όταν η ιδιοσυγκρασία του θα το μετατρέψει σε δηλητήριο. Το καθέλ στη θρησκεία μπορεί να αμφισβητηθεί, ωστόσο αυτό είναι βέβαιο, ότι καμιά θρησκεία, που δεν πιστεύω για αληθινή, δεν μπορεί να είναι αληθινή και χρήσιμη για μένα. Μάταια λοιπόν ο ηγεμόνας εξαναγκάζει τους υπηκόους του να προσχωρήσουν στη δική του εκκλησία με την πρόφαση της σωτηρίας των ψυχών του. Αν πιστεύουν, θα προσχωρήσουν με τη θέλησή τους: αν δεν πιστεύουν, θα αν προσχωρήσουν, θα αφανιστούν το δίχως άλλο. Οσοδήποτε, λοιπόν, αν ισχυρίζεσαι ότι θέλεις το καλό των άλλων και οσοδήποτε αν κοιτάζεις για τη σωτηρία τους, ένας άνθρωπος δεν μπορεί να σωθεί με τη βία. Σι τέλος, ο καθένας θα πρέπει να αφεθεί στον εαυτό του και στη συνείδηση του.

Έτσι, τελικά έχουμε ελευθερώσει τους ανθρώπους από την ξένη κυριαρχία σε θέματα της θρησκείας. Τι θα κάνουν λοιπόν; Όλοι οι άνθρωποι γενρίζουν και ομολογούν ότι ο Θεός πρέπει να λατρεύεται δημόσια: διαφορετικά για ποιον σκοπό συνηχούμαστε σε δημόσιες συνελεύσεις; Οι άνθρωποι λοιπόν, προικισμένοι μ' αυτή την ελευθερία, πρέπει να προσχωρούν κάποια εκκλησιαστική κοινωνία, για να παίρνουν μέρος στη δημόσια λατρεία, όχι μόνον για αμοιβαία διαπαιδαγώγηση, αλλά και για να μιλούν στον κόσμο ότι είναι λάτρεις του Θεού και ότι προσφέρουν στη θεία δύναμη τέτοια λατρεία, για την οποία δεν ντρέπονται και ούτε πιστεύουν πως είναι ανάξια ή αταίριαστη για τον Θεό· και, τελικά, για να προσέλθουν τους άλλους στην αγάπη της θρησκείας και της αλήθειας, με την κορότητα του δόγματός, την αγιότητα του βίου και την κόσμια μορφή λατρείας, και για να εκτελούν διάφορα άλλα θρησκευτικά καθήκοντα, είναι αδύνατο να γίνουν μόνον από ένα άτομο.

Αυτές τις θρησκευτικές κοινωνίες τις ονομάζω εκκλησίες, και αυτοί ηγεμόνας οφείλει να ανέχεται· γιατί οι άνθρωποι συγκεντρωμένοι έτσι δημόσιες συνελεύσεις δεν πράττουν τίποτε το διαφορετικό απ' ό,τι είναι τρεπτό και κόσμιο στο κάθε άτομο χωριστά, δηλαδή να διαφέρουν στη σωτηρία των ψυχών τους. Και σ' αυτό το θέμα δεν υπάρχει διαφορά μέσα στην επίσημη—αυλική—εκκλησία και στις άλλες που διαφωνούν αυτήν.

Αλλά καθώς σε κάθε εκκλησία υπάρχουν δύο πράγματα που η κυρίως να μελετηθούν, δηλαδή η εξωτερική λατρεία ή το τυπικό και η

morbum aliquem, cui obnoxii sunt infantes, vel sanandum vel praecavendum, credatque etiam tanti esse ut de ea edicto caveatur. An igitur dicet aliquis eodem jure licere magistratui lege etiam jubere, ut infantes a sacerdote sacro fonte abluantur ad purgationem animarum? vel ut sacris aliquibus initientur? Quis non primo aspectu videt res hasce toto caelo differre? Supponas Judaei esse filium, et res ipsa per se loquitur. Quid enim vetat magistratum Christianum Judaeos habere subditos? Quam injuriam, in re sua natura indifferenti, Judaeo non faciendam agnoscis, scilicet ut in cultu religioso contra quam ipse sentiat aliquid agere cogatur, eam Christiano homini faciendam asseris?

3. Res sua natura indifferentes non possunt fieri pars cultus divini auctoritate et arbitrio humano, et hanc ipsam ob rationem, quia sunt indifferentes. Nam cum res indifferentes nulla virtute sua propria aptae natae sunt ad numen propitiandum, nulla humana potestas vel auctoritas eam illis conciliare valet dignitatem et excellentiam, ut Deum possint demereri. In communi vita rerum sua natura indifferentium liber is et licitus est usus quem Deus non prohibuerit, adeoque in his locum habere potest arbitrium vel auctoritas humana; sed eadem non est in religione et sacris libertas. In cultu divino res adiaphorae non alia ratione sunt licitae, nisi quatenus a Deo institutae, eamque illis certo mandato tribuerit Deus dignitatem ut fiant pars cultus, quam approbare et ab homunculis et peccatoribus accipere dignabitur supremi numinis majestas. Nec Deo indignabunde roganti: Quis requisivit? satis erit respondere, jussisse magistratum. Si jurisdictio civilis eousque extendatur, quid non licebit in religione? Quae rituum farrago, quae superstitionis inventa, modo magistratus auctoritate innixa, etiam reclamante et condemnante conscientia, non erunt Dei cultoribus amplectenda, cum horum pars maxima in religioso rerum sua natura

μερικές αρρώστιες που βρίσκουν τα βρέφη, και ότι επίσης πιστεύει πως το θέμα είναι αρκετά σημαντικό για να καλυφθεί με διάταγμα. Λοιπόν θα πει κάποιος ότι ο ηγιμόνας έχει το ίδιο δικαίωμα να επιβάλλει με νόμο τη βία των ψυχών τους; Ή τη μύησή τους σε ορισμένα μυστήρια; Ποιος δεν βλέπει ευθύς αμέσως ότι αυτά είναι δύο εντελώς διαφορετικά πράγματα; Υπόθεσε πως πρόκειται για το γιο ενός Εβραίου, και το πράγμα μιλάει από μόνο του. Γιατί τι εμποδίζει τον χριστιανό ηγεμόνα να έχει Εβραίους υπηκόους; Αν δέχεται πως δεν είναι δυνατόν να γίνει μια τέτοια αδικία σ' έναν Εβραίο, δηλαδή να εξαναγκαστεί, αντίθετα μ' αυτό που πιστεύει, να ακολουθήσει στη θρησκευτική λατρεία κάτι που είναι αδιάφορο ως προς τη φύση του, θα υποστηρίξεις ότι αυτό μπορεί να γίνει σ' έναν Χριστιανό;

3. Πράγματα από τη φύση τους αδιάφορα δεν μπορούν να γίνουν μέρος της θείας λατρείας με βάση την ανθρώπινη αυθεντία και απόφαση και, γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, ότι δηλαδή είναι αδιάφορα. Γιατί, εφόσον τα αδιάφορα πράγματα δεν είναι από την ίδια τους τη φύση σε θέση να προσφέρουν τη Θεότητα, καμιά ανθρώπινη δύναμη ή εξουσία δεν μπορεί να προσφέρει σ' αυτά μια τέτοια αξία και υπεροχή ώστε να τα καταστήσει αντίξια της θείας εύνοιας. Στις κοινές υποθέσεις της ζωής η χρήση των αδιάφορων ως προς τη φύση τους πραγμάτων που ο Θεός δεν έχει απαγορεύσει, είναι ελεύθερη και νόμιμη, και συνεπώς σ' αυτά η ανθρώπινη απόφαση και αυθεντία μπορούν να έχουν θέση. Όμως στη θρησκεία και στα ιερά ζητήματα δεν υπάρχει η ίδια ελευθερία. Στη θεία λατρεία τα αδιάφορα πράγματα δεν νομιμοποιούνται παρά μόνον στο βαθμό που αυτά έχουν θεσπιστεί από τον Θεό, και στο βαθμό που με κάποια βέβαιη εντολή του έχουν καταστεί άξια να αποτελέσουν μέρος της λατρείας που η Παντοδύναμη Θεότητα επιδοκιμάζει και καταδέχεται να δεχτεί από τα χέρια των ασήμαντων και αμαρτωλών ανθρώπων. Όταν ο εξουγιμένος Θεός ρωτήσει: Ποιος το ζήτησε αυτό; δεν θα είναι αρκετό να απαντήσουμε ότι το πρόσταξε ο ηγεμόνας. Αν η πολιτική δικαιοδοσία εντείνεται τόσο μακριά, τότε τι δεν θα είναι πια νόμιμο στη θρησκεία; Ποιο ανακάρωμα τελετών και ποιες δεισιδαιμονίες επινοήσεις, βασισμένες στο κύρος του ηγεμόνα, δεν θα επιβάλλονται στους λάτρεις του Θεού, παρά την απόρριψή τους και την καταδίκη τους από τη συνείδηση; Γιατί το μεγαλύτερο μέρος τους

requiri et ipsi placere; unde fit necessarium. Circumstantiae sunt, quae etsi in genere a cultu abesse non possunt, tamen earum certa species non definitur, adeoque sunt indifferentes; cujusmodi sunt locus et tempus, cultoris habitus et corporis situs, cum de iis nihil mandaverit voluntas divina. Verbi gratia, tempus locusque et sacra facientium habitus apud Judaeos non erant merae circumstantiae, sed pars cultus, in quibus si quid mancum aut immutatum, sperare non poterant sacra sua Deo fore grata et accepta. Quae tamen Christianis, quibus constat libertas Evangelica, purae sunt cultus circumstantiae, quas prudentia cujusque ecclesiae potest in morem trahere, prout eas credit hoc vel illo modo cum ordine et decoro aedificationi maxime inservire; iis vero quibus sub Evangelio persuasum est diem dominicum suo cultui a Deo segregatum esse, illis tempus hoc non est circumstantia, sed pars cultus divini, quae nec mutari nec negligi potest.

II. Magistratus ecclesiae cujusvis ritus sacros et cultum in ea receptum prohibere non potest in coetibus religiosis, quoniam eo modo ipsam tolleret ecclesiam, cujus finis est ut Deum suo more libere colat. Dices: An igitur si infantem immolare; si, quod Christianis olim falso afflictum, in promiscua stupra ruere velint, an et haec et hujusmodi, quia in coetu ecclesiastico sunt, a magistratu sint toleranda? Respondeo: Haec domi et in civili vita non licita, itaque nec in coetu aut cultu religioso. Si vero vitulum immolare vellent, id lege prohibendum esse nego. Meliboeus, cujum pecus est, domi vitulum suum mactare potest, partemque quam velit igne cremare; nulli facta est injuria, alienae possessioni nihil detrahitur. In cultu igitur divino

Θεός και πως είναι ευχάριστο γι' αυτόν· επομένως γίνεται αναγκαίο. Τυχαιά περιστατικά είναι τα πράγματα που, αν και δεν είναι δυνατό να παραλειφθούν γενικώς από τη λατρεία, ωστόσο δεν καθορίζονται με ακρίβεια, και γι' αυτό είναι αδιάφορα. Τέτοια είναι ο τόπος και ο χρόνος της λατρείας ή η ενδυμασία και η στάση του πιστού κατά τη λατρεία, εφόσον η θεία βούληση δεν έχει δώσει οδηγίες σχετικά μ' αυτά. Για παράδειγμα, ανάμεσα στους Εβραίους ο χρόνος και ο τόπος της λατρείας, και η ενδυμασία των ιερέων, δεν ήταν απλώς τυχαία περιστατικά, αλλά αναπόσπαστο μέρος της λατρείας και, αν κάτι σ' αυτά δεν γινόταν σωστά ή μεταβαλλόταν, δεν μπορούσαν να ελπίζουν πως οι ιεροτελεστίες τους θα ευχαριστούσαν τον Θεό και πως θα γίνονταν αποδεκτές απ' αυτόν. Αλλά για τους χριστιανούς που κατέχουν την ελευθερία του Ευαγγελίου αυτά είναι πέρα για πέρα τυχαία περιστατικά της λατρείας, που η φρόνηση κάθε εκκλησίας μπορεί να τα καθιρώσει, καθ' όσον πιστεύει ότι μ' αυτόν ή εκείνον τον τρόπο εξυπηρετούν τα μέγιστα τους σκοπούς της τάξης, της κοσμιότητας και της πνευματικής διαπαιδαγώγησης· αλλά γι' αυτούς που, με βάση το Ευαγγέλιο, πιστεύουν ότι η Κυριακή ορίστηκε από τον Θεό για τη λατρεία του, το ζήτημα του χρόνου δεν είναι τυχαίο περιστατικό, αλλά αναπόσπαστο μέρος της θείας λατρείας, και δεν μπορεί ούτε να αλλάξει ούτε να παραμεληθεί.

II. Ο ηγεμόνας δεν μπορεί να απαγορεύσει στις θρησκευτικές συνλεύσεις οποιασδήποτε εκκλησίας τις ιερές τελετές και τον τύπο λατρείας που αυτή ακολουθεί, γιατί μ' αυτόν τον τρόπο θα κατέστρεφε την ίδια την εκκλησία, που σκοπός της είναι να λατρεύει τον Θεό ελεύθερα σύμφωνα με τον τρόπο που επιδοκιμάζει. Θα πεις: Λοιπόν αν θέλουν να θυσιάσουν νήπια· αν, όπως κάποτε εσφαλμένα κατηγορήθηκαν οι χριστιανοί, θέλουν να βυθιστούν σε κοινή διαφθορά, θα πρέπει ο ηγεμόνας να ανεχθεί αυτές και άλλες τέτοιες πρακτικές, επειδή λαμβάνουν χώρα σε θρησκευτικές συνάξεις; Απαντώ: Αυτά τα πράγματα δεν είναι νόμιμα ούτε στην οικγενειακή ούτε στην πολιτική ζωή· συνεπώς δεν είναι νόμιμα ούτε στη λατρεία ούτε σε μια θρησκευτική σύναξη. Αλλά, αν ήθελαν να θυσιάσουν ένα μοσχάρι, δεν δέχομαι ότι αυτό θα έπρεπε να απαγορευτεί με νόμο. Ο Meliboeus, στον οποίο ανήκει το ζώο¹, μπορεί νόμιμα να σφάξει το μοσχάρι του στο σπίτι και να ψήσει στη φωτιά οποιοδήποτε μέρος του προτιμά· ξενόγαν δεν βλάπτει, κανενός την περιουσία δεν ζημιώνει. Λοιπόν και για τον ίδιο λόγο μπορεί επίσης να σφάξει το μοσχάρι του στη θεία λατρεία. Αν

memineris oportet, quod eadem est ubique civilis potestas et sua cuique principi orthodoxa religio. Ideoque si in rebus religionis magistratui civili concessa sit potestas, quae Genevae vi et sanguine extirpare debet religionem quae pro falsa vel idololatrâ habetur, in vicinia eodem jure orthodoxam opprimet, et in Indiis Christianam. Potestas civilis vel omnia potest in religione ad opinionem principis mutare vel nihil. Si aliquid liceat in rebus sacris lege, vi, poenis introducere, frustra quaeritur modus; omnia licebit ad normam veritatis, quam sibi magistratus sinxerit, iisdem armis exigere. Nemo hominum religionis causa bonis suis terrestribus evertendus, nec Americani principi Christiano subjecti ideo vita aut bonis exuendi, quia Christianam religionem non amplectuntur. Si patriis ritibus se Deo placere et salvos fieri credant, sibi et Deo relinquendi.

Rem ab origine retexam. Venit in ethnicorum ditionem Christianorum parva et debilis turba, omnium rerum egenâ; postulant extranei ab indigenis, homines ab hominibus, uti par est, subsidia vitae; dantur necessaria, conceduntur sedes, coalescit in unum populum utraque gens. Christiana religio radices agit, disseminatur, sed nondum fortior; colitur adhuc pax, amicitia, fides, et aequa servantur jura. Tandem magistratu in eorum partes transeunte fortiores facti sunt Christiani. Tum demum pacta proculcanda, violanda jura, ut amoveatur idololatria, et nisi ritus suos antiquos relinquere et in alienos novosque transire velint, vita, bonis terrisque avitis exuendi innocui et juris observantissimi ethnici, utpote contra bonos mores et legem civilem non peccantes; et tum demum, quid zelus pro ecclesia,

ορθόδοξη; Πρέπει να θυμάσαι πως η πολιτική εξουσία είναι παντού η ίδια και ότι η θρησκεία κάθε ηγεμόνα είναι για τον ίδιο ορθόδοξη. Αν, λοιπόν, παραχωρηθεί μια τέτοια εξουσία στον πολιτικό ηγεμόνα πάνω στα θέματα της θρησκείας, όπως στη Γενεύη όπου μπορεί να εξοντώσει με τη βία και το αίμα τη θρησκεία που θεωρείται εσφαλμένη και ειδωλολατρική, με το ίδιο δικαίωμα ένας άλλος ηγεμόνας σε κάποια γειτονική χώρα μπορεί να εξοντώσει την ορθόδοξη θρησκεία, και στις Ινδίες τη χριστιανική. Η πολιτική εξουσία είτε μπορεί να μεταβάλλει το κάθε τι στη θρησκεία κατά τη βούληση του ηγεμόνα, είτε τίποτε δεν μπορεί να μεταβάλλει. Αν επιτρέψουμε να εισαχθεί ο,τιδήποτε στα ιερά μυστήρια με νόμο, βία και επιβολή ποινών μάταια θα ζητήσουμε κάποιον περιορισμό: ο ηγεμόνας θα έχει τη δύναμη να εξαναγκάσει, με τα ίδια μέσα, τον καθένα να συμμορφωθεί προς το κανόνα της αλήθειας που δέχεται ο ίδιος. Κανένας άνθρωπος δεν θα πρέπει να στερηθεί τα εγκόσμια αγαθά του εξαιτίας της θρησκείας. Ούτε βεβαίως οι Αμερικανοί, υποταγμένοι σ' έναν χριστιανό ηγεμόνα, θα πρέπει να στερηθούν τη ζωή ή την περιουσία τους, επειδή δεν ασπάζονται τη χριστιανική θρησκεία. Αν πιστεύουν ότι ευχαριστούν τον Θεό και εξασφαλίζουν σωτηρία με τους τρόπους λατρείας των προγόνων τους, θα πρέπει να αιτούν στον εαυτό τους και στον Θεό.

Ας εξετάσουμε το πράγμα από την αρχή. Μια μικρή και αδύναμη ομάδα χριστιανών, στερημένη το καθετί, έρχεται σε μια ειδωλολατρική χώρα. Ξένοι παρακαλούν τους νεώπιους, στο όνομα της κοινής ανθρώπινης φύσης να τους εφοδιάσουν με τα απαραίτητα για τη ζωή. Ικανοποιούνται οι ανάγκες τους, τους παραχωρούνται κατοικίες, και οι δύο φυλές ενώνονται και σχηματίζουν έναν λαό. Η χριστιανική θρησκεία πιάνει ρίζες και εξαπλώνεται, ωστόσο ακόμα δεν είναι η πιο ισχυρή. Ως εδώ η ειρήνη, η φιλία, η πίστη και η αφοσίωση δικαιοσύνη διατηρούνται ανάμεσά τους. Τελικά με το πέρασμα του ηγεμόνα οι χριστιανοί γίνονται ισχυρότεροι. Ευθύς αμέσως οι συνθήκες θα πρέπει να καταπατηθούν και τα πολιτικά δικαιώματα να παραβιαστούν για να εξοντωθεί η ειδωλολατρία: και οι αθώοι εθνικοί, πιστοί τηρητές δικαίου, που ποτέ δεν παραβίασαν τα χρηστά ήθη και το νόμο της πολιτείας θα πρέπει να στερηθούν τη ζωή τους και τη γη των προγόνων τους, αν θελήσουν να εγκαταλείψουν τους πατροπαράδοτους τύπους λατρείας και ασπαστούν νέους και ξένους. Και τότε επιτέλους βλέπουμε καθαρά πού η

distinctionem. Lex enim quaecunque positiva nullos obligat, nisi eos quibus ponitur. *Audi Israel*, satis coercet ad eam gentem Mosaicæ legis obligationem. Hoc unicum sufficeret contra illos, qui idololatræ capitale supplicium ex lege Mosaica statuere volunt. Libet tamen hoc argumentum paulo fusius expendere.

Idololatrarum respectu reipublicæ Judaicæ duplex erat ratio: Primo, eorum qui sacris Mosaicis initiati et istius reipublicæ cives facti a cultu Dei Israelis desciverint. Hi tanquam proditores et rebelles læsæ majestatis rei agebantur. Respublica enim Judæorum ab aliis longe diversa, quippe quæ in theocratia fundabatur; nec, uti post Christum natum, ulla fuit aut esse potuit inter ecclesiam et rempublicam distinctio; *leges de unius invisibilisque numinis cultu in ea gente fuere civiles et politici regiminis pars, in quo ipse Deus legislator. Si rempublicam eo jure constitutam uspiam ostendere potes, in eâ fatebor leges ecclesiasticas in civiles transire, omnesque subditos etiam a cultu extraneo et sacris alienis magistratus gladio cohiberi et posse et debere. Sed sub Evangelio nulla prorsus est respublica Christiana. Multa fateor sunt regna et civitates quæ in fidem transierunt Christianam, retenta et conservata veteris reipublicæ et regiminis forma, de qua Christus nihil sua lege statuit. Qua fide, quibus moribus vita æterna singulis obtinenda sit, docuit; veruntamen nullam rempublicam instituit, novam civitatis formam et suo populo peculiarem nullam introduxit, nullos magistratus gladio armavit, quo homines ad fidem vel cultum eum, quem suis proposuit, cogerentur vel ab alienæ religionis institutis arcerentur.*

Secundo, extranei et a republica Israelis alieni non vi

δίκαιο δεν υποχρεώνει κανέναν, εκτός από αυτούς για τους οποίους θεσπίζεται. Το "Άκουε, Ισραήλ", περιορίζει επαρκώς τον υποχρεωτικό χαρακτήρα του Μωσαϊκού νόμου σ' αυτόν το λαό. Αυτό και μόνον θα ήταν αρκετό εναντίον αυτών που επιθυμούν να επιβάλλουν τη θανατική ποινή για τους ειδωλολάτρες με βάση τον Μωσαϊκό νόμο. Αλλά θα αναπτύξω αυτό το επιχείρημα κάπως διεξοδικότερα.

Όσον αφορά το Εβραϊκό κράτος, οι ειδωλολάτρες ήταν δύο ειδών. Πρώτον, ήταν αυτοί που, έχοντας μνηθεί στα μυστήρια της Μωσαϊκής θρησκείας και έχοντας γίνει πολίτες αυτού του κράτους, εγκατέλειψαν κατόπιν τη λατρεία του Θεού του Ισραήλ. Αυτοί διώκονταν ως προδότες και στασιαστές, ένοχοι εσχάτης προδοσίας. Γιατί το κράτος των Εβραίων ήταν πολύ διαφορετικό από όλα τα άλλα, και τούτο γιατί θεμελιώθηκε ως μια θεοκρατία: ούτε, καθώς συμβαίνει μετά τη γέννηση του Χριστού, υπήρξε ή μπορούσε να υπάρξει οποιαδήποτε διάκριση ανάμεσα στην εκκλησία και την πολιτεία. Οι νόμοι που καθιερώθηκαν σ' αυτόν το λαό για τη λατρεία της μιας και αόρατης θεότητας ήταν πολιτικοί νόμοι και μέρος του πολιτικού καθεστώτος, στο οποίο ο ίδιος ο Θεός ήταν νομοθέτης. Τώρα, αν μπορείς να μου δείξεις μια πολιτεία σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου που να θεμελιώθηκε πάνω σ' αυτή τη βάση, θα δεχθώ ότι σ' αυτή την πολιτεία οι εκκλησιαστικοί νόμοι μεταβάλλονται σε πολιτικούς, και ότι σ' όλους τους υπηκόους της πολιτείας αυτής είναι δυνατόν και πρέπει να απαγορευθεί με το ξίφος του ηγεμόνα η χρήση ξένων μορφών λατρείας ή ξένων τελετουργικών. Αλλά κάτω από το Ευαγγέλιο δεν υπάρχει απολύτως καμιά τέτοια χριστιανική πολιτεία. Παραδέχομαι πως υπάρχουν πολλά βασίλεια και πολιτείες που ασπαστήκαν τη χριστιανική πίστη: ωστόσο αυτά κράτησαν και διατήρησαν το παλιό τους πολιτεύμα, πάνω στο οποίο τίποτε δεν πρόσθεσε ο νόμος του Χριστού. Ο Χριστός δίδαξε την πίστη και τους κανόνες συμπεριφοράς, με τα οποία θα μπορούσαν τα άτομα να κερδίσουν την αιώνια ζωή: ωστόσο δεν θεμελίωσε καμιά πολιτεία, δεν εισήγαγε κανένα νέο πολιτεύμα, που θα ταίριαζε στο λαό του: δεν όπλισε κανέναν ηγεμόνα με ξίφος, με το οποίο θα εξανάγκαζε τους ανθρώπους να ασπαστούν την πίστη ή τη λατρεία, που αυτός θα όριζε για το λαό του, ή θα τους εμπόδιζε να ασπαστούν μίαν άλλη θρησκεία.

Δεύτερον, οι ξένοι, και αυτοί που δεν ήταν υπήκοοι του κράτους του Ισραήλ, δεν εξαναγκάζονταν με τη βία να δεχθούν τους Μωσαϊκούς τύπου

cupierat, civitatis Israeliticae etiam leges, hoc est religionem, simul amplexus est; sed id sponte sua pronus, non imperantis vi coactus, tanquam privilegium cupidus ambivit, non invitus in obsequii testimonium accepit. Simul atque civis factus est, legibus reipublicae obnoxius erat, quibus intra pomeria et limites terrae Cananaeae prohibebatur idololatria. De exteris regionibus populisque ultra eos terminos situs nihil ea lege statutum.

Hactenus de cultu externo. Sequitur ut de fide agamus.

Ecclesiarum dogmata alia practica, alia speculativa; et quamvis utraque in veritatis cognitione consistunt, haec tamen opinione et intellectu terminantur, illa aliquo modo ad voluntatem et mores spectant. Speculativa igitur dogmata et (uti vocantur) articulos fidei quod attinet, qui nihil aliud exigunt nisi solum ut credantur, illos lex civilis nullo modo in ecclesiam aliquam potest introducere. Quorsum enim attinet id lege sancire, quod qui vellet maxime, non potest agere? Ut hoc vel illud verum esse credamus, in nostra voluntate situm non est. Sed de hoc satis jam dictum. Verum profiteatur se credere; nimirum ut pro salute animae suae Deo et hominibus mentiatur. Bella sane religio! Si magistratus ita servari homines velit, quae sit via salutis videtur parum intelligere; si id non agit ut serventur, quare de articulis religionis tam sollicitus, ut lege jubeat?

Deinde, opiniones quasvis speculativas quo minus in ecclesia quavis teneantur doceanturve prohibere non debet magistratus, quia haec ad civilia subditorum jura nequaquam attinent. Si quis Pontificius credat id corpus Christi revera esse, quod alius panem vocaret, nullam injuriam facit vicino. Si Judaeus non credat

νόμους του κράτους του Ισραήλ, δηλαδή ασπαζόταν ταυτόχρονα τη θρησκεία του. Αλλά αυτό το έκανε με τη θέλησή του και όχι κάτω από τον βίαιον εξαναγκασμό του ηγεμόνα. Δεν υποτασσόταν ακούσια για να δείξει την υπακοή του, αλλά το επιζητούσε ως προνόμιο. Και μόλις γινόταν πολίτης, υποτασσόταν στους νόμους της πολιτείας, που απαγόρευαν την ειδωλολατρία μέσα στα όρια της γης Χαναάν. Ωστόσο ο νόμος αυτός δεν έκανε καμιά πρόβλεψη για τις ξένες περιοχές και για τους λαούς που κατοικούσαν πέρα από αυτά τα όρια.

Αρκετά είπαμε ως εδώ για την εξωτερική λατρεία. Ας εξετάσουμε τώρα το θέμα της πίστης.

Από τα δόγματα των εκκλησιών άλλα αναφέρονται στην πράξη και άλλα στη θεωρία και τα δύο αποβλέπουν στη γνώση της αληθείας, ωστόσο τα μεν περιορίζονται απλώς στη γνώμη και τη νόηση, τα δε, κατά κάποιον τρόπο, επηρεάζουν τη βούληση και τους τρόπους συμπεριφοράς. Συνεπώς τα θεωρητικά δόγματα και τα άρθρα της πίστης (όπως αποκαλούνται), που απαιτούν μόνο να τα πιστέψουμε, δεν είναι δυνατόν με κανέναν τρόπο να επιβληθούν σε οποιαδήποτε εκκλησία με νόμο της πολιτείας. Γιατί ποιο θα ήταν το όφελος να επιβάλουμε με νόμο της πολιτείας, που δεν θα μπορούσε να πράξει, όσο και αν το επιθυμούσε; Το να πιστέψουμε αυτό ή εκείνο ως αληθινό, δεν εξαρτάται από τη βούλησή μας. Αλλά γι' αυτό έχω ήδη πει αρκετά. Ωστόσο ας επιτραπεί να ομολογεί ο καθένας αυτό που πιστεύει. Παράξενο να ψεύδεται κανείς ενώπιον του Θεού και των ανθρώπων για τη σωτηρία της ψυχής του! Μια τέλεια θρησκεία πράγματι! Αν ο ηγεμόνας νομίζει ότι μ' αυτόν τον τρόπο μπορεί να σώσει τους ανθρώπους, φαίνεται πως ελάχιστα αντιλαμβάνεται τον τρόπο της σωτηρίας. Και αν δεν το κάνει για να τους σώσει, γιατί ανησυχεί τόσο για τα δόγματα της θρησκείας ώστε να θέλει να τα επιβάλει με νόμο;

Επιπλέον, ο ηγεμόνας δεν πρέπει να απαγορεύει σε καμιά εκκλησία να δέχεται ή να διδάσκει οποιοσδήποτε θεωρητικές απόψεις, γιατί αυτές δι' αφορούν τα πολιτικά δικαιώματα των υπηκόων του. Αν ένας σπαδός του Πάπα πιστεύει ότι αυτό που ένας άλλος αποκαλεί ψωμί είναι όντως το σώμα του Χριστού, καθόλου δεν βλάπτει τον διπλανό του". Αν ένας Εβραίος δι

peragendisque omnem suam curam, studium et diligentiam ponere debet; quandoquidem nihil habet haec mortalis conditio quo cum illa aeterna ullo modo sit aequiparanda. 2. Sequitur, quod cum homo aliorum hominum jus suo erroneo cultu nequaquam violet, cum alteri injuriam non faciat quod cum eo recte de rebus divinis non sentiat, nec illius perditio aliorum rebus prosperis fraudi sit, ad singulos solum salutis suae curam pertinere. Hoc autem non ita dictum velim, ac si omnia charitatis monita et studium errores redarguentium, quae maxima sunt Christiani officia, excludere vellem. Horrorationum et argumentorum quantum velit cuivis licet alterius salutem impendere; sed vis omnis et coactio abesse debet, nihil illic faciendum pro imperio. Nemo alterius monitis vel auctoritati hac in re ultra quam ipsi visum fuerit obtemperare tenetur. Suum cuique de sua salute supremum et ultimum iudicium est; quia ipsius solum res agitur, aliena inde nihil detrimenti capere potest.

Praeter animam immortalem vita insuper homini est in hoc saeculo, labilis quidem et incertae durationis, ad quam sustentandam terrenis commodis opus est, labore et industria conquirendis aut jam conquisitis. Quae enim ad bene beateque vivendum necessaria sunt, non sponte nascuntur. Hinc homini de his rebus altera cura. Cum vero ea sit hominum improbitas, ut plerique mallerent alieno labore partis frui quam suo quaerere, ideo homini parata, ut opes et facultates, vel ea quibus parantur, ut corporis libertatem et robur, tuendi gratia, ineunda est cum aliis societas, ut mutuo auxilio et junctis viribus harum rerum ad vitam utilium sua cuique privata et secunda sit possessio, relicta interim unicuique salutis suae aeternae cura; cum illius acquisitio nec alterius juvare poterit industria, nec amissio alterius cedere in damnum, nec spes ulla vi abripi. Cum vero

κυρίως να καταβάλλει κάθε δυνατή φροντίδα, σπουδή και φιλοπονία για την αναζήτηση και εκτέλεσή τους, γιατί οτιδήποτε ανήκει σ' αυτήν τη θνητή κατάσταση του ανθρώπου με κανέναν τρόπο δεν μπορεί να συγκριθεί με την αιωνιότητα. Δεύτερον, έπεται ότι καθώς ο ένας άνθρωπος δεν καταπατεί τα δικαιώματα ενός άλλου με τη δική του εσφαλμένη λατρεία, ή καθώς ο ένας δεν βλάπτει τους άλλους με το να μην συμμερίζεται τις ορθές θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, και καθώς ο ένας ή δική του απώλεια δεν βλάπτει την ευημερία των άλλων, ή φροντίδα για τη σωτηρία του κάθε ανθρώπου ανήκει σ' αυτόν και μόνο. Ωστόσο δεν θα ήθελα να νομιστεί ότι μ' αυτό εννοώ να αποκλειστούν όλες οι φιλόπονη προσπάθειες και οι προσπάθειες ανασκευής των πλανών, πράγματα το οποίο είναι το ύψιστο καθήκον ενός χριστιανού. Ο καθένας μπορεί να μεταχειρίζεται τόσες προτροπές και επιχειρήματα όσες θα έκρινε σκόπιμο για τη σωτηρία ενός άλλου ανθρώπου, αλλά θα πρέπει να αποφύγει κάθε μορφή βίας και καταναγκασμού, και να μην πράξει τίποτε για χάρη της κυριαρχίας. Κανείς δεν είναι υποχρεωμένος σ' αυτό το θέμα να υπακούσει στις συμβουλές και τις διαταγές ενός άλλου πέρα απ' αυτό που ο ίδιος κρίνει ως ορθό. Όσον αφορά τη σωτηρία του ο κάθε άνθρωπος έχει την υπέρτατη και την έσχατη εξουσία να κρίνει για τον εαυτό του, γιατί πρόκειται αποκλειστικά για δική του υπόθεση, και γιατί κανείς άλλος δεν είναι δυνατόν να ζημιωθεί από τη συμπεριφορά του.

Εκτός από την αθάνατη ψυχή του, ο άνθρωπος έχει επιπλέον και τη ζωή του σ' αυτόν τον κόσμο. Μια ζωή γεμάτη αβεβαιότητα και αμφισβόλης διάρκειας, για τη διατήρηση της οποίας χρειάζεται τα εγκύσματα αγαθά, τα οποία είτε ήδη τα έχει αποκτήσει, ή θα πρέπει να τα αποκτήσει με μέτρο και φιλοπονία. Επειδή τα πράγματα που είναι αναγκαία για μια άνετη και ευτυχισμένη ζωή δεν παράγονται από μόνα τους, ο άνθρωπος είναι αναγκασμένος να καταβάλλει κάποια προσπάθεια για την απόκτησή τους. Αλλά αφού οι άνθρωποι είναι τόσο ανέντιμοι ώστε οι πιο πολλοί απ' αυτούς να προτιμούν μάλλον την απόλαυση των καρπών του μόχθου των άλλων ανθρώπων παρά να εργάζονται για τους εαυτούς τους, γι' αυτό, για να προστατέψουν την περιουσία τους, τον πλούτο και τα υπάρχοντά τους, καθώς επίσης την ελευθερία και τη σωματική τους ρώμη, που είναι τα μέσα της επιβίωσης τους, είναι αναγκασμένοι να συγκροτήσουν μαζί με τους άλλους κοινωνία, έτσι που με την αμοιβαία βοήθεια και το συνδυασμό των δυνάμεων ο κάθε άνθρωπος να μπορεί να έχει ασφαλή και ατομική κατοχή των πραγμάτων που είναι χρήσιμα για τη ζωή. Στο μεταξύ η φροντίδα για την αιώνια σωτηρία του καθ' ατόμου αφήνεται σ' αυτόν τον ίδιο, εφόσον η επίτευξή της δεν είναι δυνατή να στηριχθεί στη φιλοπονία ενός άλλου ανθρώπου, ούτε η απώλειά της είναι δυνατόν να προκαλέσει ζημιά σε έναν άλλον, ούτε ακόμη είναι δυνατόν να αφαιρεθεί η ελπίδα γι' αυτήν με οποιαδήποτε μορφή βίας. Αλλά οι άνθρωποι

provinciam positis, scilicet ut populus, ejusve pars aliqua, ad alienam religionem amplectendam et ad alios ritus transire cogatur, ea lege non tenentur aliter sentientes. Quandoquidem ad rerum hujus vitae solummodo conservandam privato cuique possessionem, nec alium in finem, inita est societas politica, animae suae et rerum caelestium cura, quae ad civitatem non pertinet nec ei subijci potuit, privato cuique reservata atque retenta. Vitae inde et rerum ad hanc vitam spectantium tutela civitatis est negotium, et earum possessoribus suis conservatio officium magistratus. Non possunt igitur res hac mundanae ad magistratus libitum his auferri, illis tradi; nec earum, ne quidem lege, mutari inter concives privata possessio propter causam quae ad concives nullo modo pertinet, nempe religionem, quae sive vera sive falsa nullam facit reliquis civibus in rebus mundanis, quae solae reipublicae subijciuntur, injuriam.

Sed dices: Quid si magistratus credat hoc in bonum publicum fieri? Respondeo: Quemadmodum privatum cujusque judicium, si falsum sit, illum a legum obligatione nequaquam eximit, sic privatum, ut ita dicam, magistratus judicium novum illi in subditos legum ferendarum jus non acquirit, quod ipsa reipublicae constitutione illi non concessum fuit nec concedi quidem potuit. Multo minus, si id agat magistratus, ut suos asseclas, suae sectae addictos, aliorum spoliis augeat et ornet. Quaevis: Quid si magistratus id quod jubet in sua potestate esse situm et ad rempublicam utile credat, subditi vero contrarium credant? Quis erit inter eos iudex? Respondeo: Solus Deus, quia inter legislatorem et populum nullus in terris est iudex. Deus inquam hoc in casu solus est arbiter, qui in ultimo iudicio pro cuiusque meritis, prout bono publico pacique et pietati sincere et secundum jus fasque consuluit, rependet. Dices: Quid

του ηγεμόνα, για παράδειγμα όταν εξαναγκάζει το λαό, ή ένα οποιοδήποτε τμήμα του, να ασπαστεί μια ξένη θρησκεία και να υιοθετήσει νέους τύπους λατρείας, αυτοί που διαφωνούν δεν είναι υποχρεωμένοι να υπακούσουν σ' αυτόν το νόμο. Και τούτο γιατί η πολιτική κοινωνία συγκροτήθηκε με μοναδικό σκοπό τη διασφάλιση για κάθε άτομο της κατοχής των πραγμάτων αυτής της ζωής, και για κανέναν άλλο σκοπό. Η φροντίδα για την ψυχή του και για τα πνευματικά ζητήματα, που δεν ανήκει στην πολιτεία και που δεν θα μπορούσε να υπόκειται σ' αυτήν, διαφυλάσσεται και διατηρείται για το κάθε άτομο χωριστά. Έτσι η προστασία της ζωής και των πραγμάτων που αφορούν αυτή τη ζωή είναι έργο της πολιτείας, και η διασφάλισή τους για τους κατόχους τους καθήκον του ηγεμόνα. Αυτά λοιπόν τα εγκόσμια πράγματα δεν είναι δυνατόν να αφαιρεθούν από μερικούς ανθρώπους και να δοθούν σε άλλους κατά την ευχαρίστηση του ηγεμόνα· ούτε είναι δυνατόν να μεταβληθεί η ατομική κατοχή τους ανάμεσα στους πολίτες της κοινότητας, ούτε βεβαίως με νόμο, για ένα λόγο που με κανέναν τρόπο δεν αφορεί την πολιτική κοινότητα, δηλαδή για τη θρησκεία· γιατί αυτή, είτε είναι αληθινή είτε είναι εσφαλμένη, δεν προξενεί καμιά ζημιά στους υπόλοιπους πολίτες ως προς τα εγκόσμια πράγματα, που είναι τα μόνα τα οποία υπόκειται στη δικαιοδοσία της πολιτείας.

Αλλά θα πεις: Τι θα συμβεί αν ο ηγεμόνας πιστεύει ότι αυτό θα πρέπει να γίνει για το δημόσιο συμφέρον; Απαντώ: Όπως η ατομική κρίση οποιουδήποτε, αν είναι εσφαλμένη, με κανέναν τρόπο δεν τον απαλλάσσει από την υποχρέωση του νόμου, έτσι και η ατομική κρίση, όπως θα μπορούσα να την αποκαλέσω, του ηγεμόνα, δεν του δίνει κανένα νέο δικαίωμα να επιβάλλει νόμους πάνω στους υπηκόους του, γιατί αυτό το δικαίωμα ούτε παραχωρήθηκε ούτε θα μπορούσε να είχε παραχωρηθεί σ' αυτόν από το ίδιο πινύταγμα της πολιτείας. Πολύ λιγότερο αν ο ηγεμόνας το κάνει αυτό για να πλουτίσει και να προωθήσει τους οπαδούς του, τα μέλη της δικής του θρησκευτικής ομολογίας, με τα λάφυρα των άλλων. Ερωτάς: Τι θα συμβεί αν ο ηγεμόνας πιστεύει ότι αυτό που προστάζει βρίσκεται μέσα στα όρια της εξουσίας του και ότι είναι προς όφελος της πολιτείας, ενώ οι υπήκοοι το πιστεύουν το αντίθετο; Ποιος θα είναι ο δικαστής ανάμεσά τους; Απαντώ: Μόνον ο Θεός, γιατί δεν υπάρχει κανένας δικαστής πάνω στη γη ανάμεσα στο νομοθέτη και το λαό⁹. Σ' αυτή την περίπτωση μονάχα ο Θεός, λέγει μπορεί να κρίνει, ο οποίος κατά την έσχατη κρίση θα ανταμείψει τον καθένα σύμφωνα με την αξία του και την ευθύτητά του στην προσπάθειά του να προωθήσει την ευσέβεια, την ειρήνη και το δημόσιο συμφέρον. Θα πει

nullam fidem servandam esse cum haereticis? Illud scilicet volunt, sibi concessum esse fidei fallendae privilegium, quandoquidem omnes ab ipsorum communione alieni haeretici pronuntiantur, vel data occasione possunt pronuntiari. Reges excommunicatos regno excidere, quo tendit, nisi ut reges regno suo exuendi potestatem sibi arrogarent, cum excommunicationis jus suae soli hierarchiae vendicent? Dominium fundari in gratia, tribuet tandem omnium rerum possessionem hujus sententiae propugnatoribus, qui usque adeo sibi non deerunt, ut credere vel profiteri nolint se vere pios esse et fideles. Hi igitur et hujusmodi, qui fidelibus, religiosis, orthodoxis, id est sibi, aliquod prae reliquis mortalibus privilegium vel potestatem in rebus civilibus tribuunt, quive potestatem aliquam in homines a communione sua ecclesiastica alienos, vel quocunque modo separatos, praetextu religionis sibi vendicant, ut a magistratu tolerentur jus nullum habere possunt; uti nec ii, qui alios etiam a se de religione dissentientes tolerandos esse docere nolunt. Quid enim aliud docent hi et hujusmodi omnes, quam se quacunquē data occasione reipublicae jura et civium libertatem ac bona invasuros? Idque solum a magistratu petunt, ut sibi detur venia et libertas, usque dum ad id audendum ipsis copiarum et virium satis sit.

3. Ea ecclesia ut a magistratu toleretur jus habere non potest, in quam quicunque iniantur ipso facto in alterius principis clientelam et obedientiam transeunt. Hoc enim pacto extraneae jurisdictioni suis in sinibus urbibusque locum praebere magistratus, et ex suis civibus contra suam rempublicam milites conscribi pateretur. Nec huic malo remedium aliquod affert inutilis illa et fallax inter aulam et ecclesiam distinctio; cum utraque

θέλουν αυτοί που διδάσκουν ότι κανενός είδους πίστη δεν θα πρέπει να τηρείται με τους αιρετικούς; Αυτό δηλαδή θέλουν, να ανήκει στους ίδιους το πρόνομο να εγκαταλείπουν την πίστη τους γιατί διακηρύττουν πως όλοι αυτοί που δεν ανήκουν στην κοινότητά τους είναι αιρετικοί, ή τουλάχιστον μπορούν να το διακηρύξουν όταν το κρίνουν σκόπιμο. Ποια είναι το αποτέλεσμα του ισχυρισμού ότι οι βασιλείς που αφοριστήκαν χάνουν τα βασίλειά τους", αν όχι ότι αυτοί διεκδικούν για τους εαυτούς τους την εξουσία να εκθρονίζουν τους βασιλείς, αφού διεκδικούν το αποκλειστικό δικαίωμα του αφορισμού για τη δική τους ιεραρχία; Ότι η κυριαρχία θεμελιώνεται στη χάρη είναι ένας ισχυρισμός που τελικά συνεπάγεται ότι αυτοί που τον υποστηρίζουν αποβλέπουν στην κατοχή όλων των πραγμάτων, γιατί δεν θα είναι τόσο μετριόφρονες ώστε να μην θέλουν να πιστέψουν, ή τουλάχιστον να ομολογήσουν, ότι αυτοί οι ίδιοι είναι οι πραγματικά ευσεβείς και πιστοί. Αυτοί λοιπόν και οι όμοιοι τους που απονέμουν στους πιστούς, στους θρησκευόμενους και στους ορθόδοξους, δηλαδή στους εαυτούς τους, οποιοδήποτε πρόνομο ή εξουσία επιπλέον από τους άλλους θνητούς, σε σχέση με τα πολιτικά θέματα, ή αυτοί που με πρόφαση τη θρησκεία διεκδικούν οποιαδήποτε εξουσία πάνω στους ανθρώπους που δεν ανήκουν στη δική τους εκκλησιαστική κοινότητα, ή πάνω σ' αυτούς που με οποιοδήποτε τρόπο έχουν απομικρυνθεί απ' αυτήν, αυτοί δεν έχουν κανένα δικαίωμα να γίνουν ανεκτοί από τον ηγεμόνα: ούτε βεβαίως έχουν αυτό το δικαίωμα όσο αρνούνται να διδάξουν ότι οι διαφωνούντες σε ό,τι αφορά τη θρησκεία τους θα πρέπει να γίνονται ανεκτοί. Γιατί τι άλλο διδάσκουν αυτοί και όλοι οι όμοιοι τους, παρά ότι, όταν τους δοθεί ευκαιρία, θα παραβιάσουν τον νόμο της πολιτείας και την ελευθερία και την ιδιοκτησία των πολιτών και ότι ζητούν ελευθερία και επιείκεια από τον ηγεμόνα μόνον έως ότου αποκτήσουν εφόδια και δυνάμεις αρκετές για να δράσουν.

3. Αυτή η εκκλησία, στην οποία όσοι προσχωρούν *ipso facto* περνούν στη δικαιοδοσία και την υπηρεσία ενός άλλου ηγεμόνα, δεν μπορεί να έχει τι δικαίωμα να γίνεται ανεκτή από τον ηγεμόνα. Γιατί με τον τρόπο αυτό ο ηγεμόνας θα πρόσφερε τόπο για μια ξένη δικαιοδοσία μέσα στην ίδια του τη χώρα και τις πόλεις, και θα επέτρεπε στους υπηκόους του να στρατολογήθούν ως οπλίτες ενάντια στο ίδιο του το κράτος. Ούτε βεβαίως η άχρηστη και απατηλή διάκριση ανάμεσα στην αυλή και την εκκλησία προσφέρει κανένα φάρμακο γι' αυτό το κακό· εφόσον και οι δυο υπόκεινται εξίσου

in rebus religionis deberet coerceri; quo uno stabilito, omnis querelarum tumultuumque conscientiae nomine adimeretur praetextus. His autem sublati motuum vel irarum causis, nihil restat quod in his quam in aliis coetibus non esset magis pacificum et a rebus politicis turbandis alienum. Verum percurramus accusationum capita.

Dices: Coetus et hominum concursus reipublicae sunt periculosi et paci minantur. Respondeo: Hoc si ita sit, quare in foro quotidie coitio, quare in judiciis conciones, quare in collegiis conventus et in urbibus frequentia? Dices: Hi sunt coetus civiles, illi vero de quibus agitur ecclesiastici. Respondeo: Quasi vero illi coetus, qui a rebus civilibus tractandis inter ceteros longissime absunt, rebus civilibus turbandis maxime essent accommodi. Dices: Coetus civiles sunt hominum de rebus religionis diversa sentientium, ecclesiastici vero hominum qui in eadem sunt opinione. Respondeo: Quasi vero de rebus sacris et salute animae eadem sentire esset contra reipublicam conspirare; nec minus, immo vero acrius consentiunt, quo minor publice coeundi libertas. Dices: In coetus civiles cuiuslibet ingressus, in religiosorum conciliabulis commodior tectis et clandestinis consiliis locus. Respondeo: Nego omnes coetus civiles, ut sunt collegia etc., omnibus patere. Si vero clandestinae sunt quorundam ad rem sacram coitiones, quinam quaeso hac in re criminandi, qui cupiunt, an qui prohibent publicos coetus? Dices: Sacrorum communionem maxime hominum inter se devincire animos, ideoque maxime metuendam. Respondeo: Si ita se res habet, quare magistratus a sua sibi non metuit ecclesia, cosque coetus tanquam sibi minitantes non prohibet? Dices: Quia ipse illorum pars est et caput. Respondeo: Quasi vero et ipsius reipublicae non sit pars, totiusque populi caput. Dicamus igitur

εξαναγκάζεται στα θέματα της θρησκείας με οποιονδήποτε νόμο ή βίαιη θέσπιση της αρχής αυτής θα απομάκρυνε όλες τις αιτίες για παράπονα και ταραχές στο όνομα της συνείδησης· και, όταν θα απομακρύνονταν οι αιτίες αυτές των ταραχών και του μίσους, τίποτε δεν θα παρέμενε στις συνελεύσεις αυτές που να μην ήταν περισσότερο ειρηνικό και λιγότερο κατάλληλο να προξενήσει πολιτικές ταραχές απ' ό,τι σε οποιεσδήποτε άλλες συνελεύσεις. Αλλά ας διατρέξουμε τα κύρια σημεία αυτών των κατηγοριών.

Θα πεις: Οι συνελεύσεις και οι συγκεντρώσεις των ανθρώπων θέτουν σε κίνδυνο την πολιτεία και συνιστούν μιαν απειλή για την ειρήνη. Απαντώ: Αν έτσι έχει το πράγμα, γιατί καθημερινά συγκεντρώνονται τόσα πλήθη στην αγορά και στα δικαστήρια, γιατί ενώνονται οι άνθρωποι σε σωματεία και συνωστίζονται στις πόλεις; Θα πεις: Αυτές είναι πολιτικές συνελεύσεις, ενώ εκείνες για τις οποίες κάνουμε λόγο είναι εκκλησιαστικές. Απαντώ: Πράγματι σαν οι συνελεύσεις, που είναι περισσότερο απομακρυσμένες από τις πολιτικές υποθέσεις, να ήταν περισσότερο κατάλληλες να περιπλέξουν τα πολιτικά πράγματα. Θα πεις: Οι πολιτικές συνελεύσεις αποτελούνται από άτομα που έχουν διαφορετικές απόψεις στα θέματα της θρησκείας, ενώ οι εκκλησιαστικές συναθροίσεις από άτομα που έχουν την ίδια γνώμη. Απαντώ: Πράγματι σαν μια συμφωνία πάνω στα ιερά ζητήματα και τη σωτηρία της ψυχής να ήταν μια συνωμοσία ενάντια στην πολιτεία. Οι άνθρωποι τελνουν όχι με λιγότερη, αλλά αντιθέτως με πολύ πιο μεγάλη προθυμία, να συμφωνούν όταν περιορίζεται η ελευθερία των δημόσιων συνελεύσεων. Θα πεις: Στις πολιτικές συνελεύσεις είναι ελεύθερη η προσχώρηση οποιουδήποτε, ενώ οι θρησκευτικές συναθροίσεις είναι περισσότερο κατάλληλες ως τόποι για μυστικές και παράνομες μηχανορραφίες. Απαντώ: Δεν είναι αλήθεια ότι όλες οι πολιτικές συνελεύσεις είναι ανοιχτές σε όλους, γιατί τα σωματεία και άλλες συναθροίσεις αυτού του είδους δεν είναι. Αλλά αν μερικές θρησκευτικές συναθροίσεις είναι μυστικές, τότε ποιος, ερωτώ, ή πρέπει να κατηγορηθεί γι' αυτό, αυτοί που επιθυμούν ή αυτοί που απαγορεύουν τις δημόσιες συνελεύσεις; Θα πεις: Η συμμετοχή σε ιερά ζητήματα είναι ο πλέον ισχυρός συνεκτικός δεσμός σε ό,τι αφορά τη σκέψη και τα συναισθήματα των ανθρώπων, και γι' αυτό ο πιο επικίνδυνος. Απαντώ: Αν έτσι έχει το πράγμα, γιατί ο ηγεμόνας δεν φοβάται τη δική του εκκλησία, και γιατί δεν απαγορεύει τις συνελεύσεις της ως απειλές για τον εαυτό του; Θα πεις: Επειδή ο ίδιος ο ηγεμόνας είναι μέλος και αρχηγός αυτής της εκκλησίας. Απαντώ: Πράγματι σαν ο ηγεμόνας δεν ήταν επίσης και μέλος της πολιτείας και αρχηγός ολόκληρου του λαού. Ας μιλήσουμε λοιπόν ανοιχτά

ad convictum, illos religio ad cultum divinum; sed una est quae populum ad seditionem congregat, oppressio. Dices: Quid igitur vis ad sacra celebranda coetus fieri invito magistratu? Respondeo: Quid invito? Res enim est licita et necessaria. Invito dicis magistratu: hoc est, quod queror, hoc mali fons et fundi nostri calamitas.* Cur magis displicet in templo quam in theatro aut circo hominum concursus? Non vitiosior hic nec turbulentior multitudo. Nempe huc tandem tota res redit, quod male habiti, ideo minus ferendi. Tolle juris iniquam distinctionem, mutatis legibus tolle supplicii poenam, et omnia tuta, omnia secuta erunt, tantoque magis a magistratus religione alieni reipublicae paci studendum existimabunt, quantum in ea melior eorum sit conditio quam alibi plerumque inveniatur; omnesque particulares et inter se dissidentes ecclesiae, tanquam publicae quietis custodes, acrius in aliarum mores invicem invigilabunt, ne quid novarum rerum moliantur, ne quid in regiminis forma mutetur, cum meliora sperare non possint quam quae jam possident, scilicet sub justo et moderato imperio aequam cum reliquis civibus sortem. Quod si maximum habetur regiminis civilis columen ea ecclesia, quae cum principe de religione consentit, idque eam solam ob causam, uti jam probavi, quod magistratum habet propitium legesque faventes: quanto magis aucto satellitio securior erit respublica, cum omnes boni cives ex quacunque demum ecclesia eadem principis benignitate eademque legum aequitate fruantur, nulla habita ob religionem distinctione, solisque facinorosis et contra pacem civilem peccantibus metuenda sit legum severitas?

Ut finem aliquando faciamus, concessa aliis civibus jura petimus. Licetne more Romano Deum colere? Liceat et

εξασφάλιση της κοινωνικής συναναστροφής, γιατί τους το επιβάλλει το γεγονός ότι ζουν στην ίδια πόλη και στην ίδια γειτονιά: άλλοι ενώνονται, γιατί τους το επιβάλλει η θρησκευτική λατρεία. Αντίθετα, η αιτία που ενώνει τους ανθρώπους για ανταρσία είναι μία και μόνη, η καταπίεση. Θα πεις: Θέλεις λοιπόν παρά τη θέληση του ηγεμόνα να συνέλθουν οι πολίτες για να εκτελέσουν το θρησκευτικό τους καθήκον; Απαντώ: Γιατί παρά τη θέλησή του; Η υπόθεσή τους είναι νόμιμη και αναγκαία. Παρά τη θέληση του ηγεμόνα, λέγεις; Γι' αυτό ακριβώς παραπονούμαι, αυτό είναι η πηγή του κακού και η συμφορά που μας ταλαιπωρεί¹⁴. Γιατί οι συνελεύσεις στην εκκλησία είναι περισσότερο ενοχλητικές παρά στο θέατρο ή στον ιππόδρομο; Μια συνάθροιση στην εκκλησία δεν είναι περισσότερο φαύλη ή ταριχιάδης από μια συνάθροιση που πραγματοποιείται οπουδήποτε αλλού. Σε τελευταία ανάλυση το όλο πράγμα καταλήγει στο εξής: οι άνθρωποι γίνονται ανυπόφοροι, γιατί υφίστανται κακομεταχείριση. Απομάκρυνε της άδικες νομικές διακρίσεις, άλλαξε τους νόμους, απομάκρυνε τις ποινές που πρόκειται να υποστούν, και το καθετί θα είναι σίγουρο και ασφαλές. Επιπλέον, αυτοί που διαφωνούν με τη θρησκεία του ηγεμόνα θα θεωρήσουν τους εαυτούς τους περισσότερο υποχρεωμένους να διατηρήσουν την ειρήνη της πολιτείας, επειδή η κατάστασή τους είναι καλύτερη σ' αυτήν παρά οπουδήποτε αλλού, και όλες οι επιμέρους εκκλησίες που διαφωνούν μεταξύ τους, ως φρουροί της δημόσιας ειρήνης, θα παρακολουθούν με ιδιαίτερη προσοχή τη συμπεριφορά η μία της άλλης, έτσι ώστε καμιά επαναστατική συνωμοσία, καμιά καθεστωτική μεταβολή να μην πραγματοποιείται, γιατί δεν είναι δυνατόν να ελπίζουν κάτι καλύτερο απ' ό,τι ήδη απολαμβάνουν, δηλαδή ίση μεταχείριση με τους άλλους συμπολίτες τους κάτω από ένα δίκαιο και μετριοπαθές καθεστώς. Τώρα αν μια εκκλησία που συμφωνεί με τον ηγεμόνα ως προς τη θρησκεία, θεωρείται ως το κύριο στήριγμα του πολιτικού καθεστώτος, για τον μόνο λόγο, καθώς ήδη έδειξα, ότι ο ηγεμόνας είναι ευμηνής και οι νόμοι ευνοϊκοί προς αυτήν, πόσο πιο αποτελεσματική δεν θα ήταν η ασφάλεια της πολιτείας, όταν όλοι οι έντιμοι πολίτες, σε οποιαδήποτε εκκλησία και αν ανήκαν, απολάμβαναν την ίδια έννοια του ηγεμόνα και τα ίδια πλεονεκτήματα των νόμων, χωρίς καμιά διάκριση λόγω της θρησκείας, και μόνον οι εγκληματίες και όσοι παραβιάζουν την πολιτική ειρήνη είχαν λόγους να φοβούνται την αυστηρότητα των νόμων;

Για να καταλήξουμε σ' ένα συμπέρασμα, αυτό που απαιτούμε είναι τα ίδια δικαιώματα που παραχωρούνται στους άλλους πολίτες. Επιτρέπεται να λατρεύει κανείς τον Θεό κατά τον ρωμαιοκαθολικό τρόπο; Αν ναι, ως επι-

est et quod hominem erga homines decet, aperte loqui liceat, ne ethnicus quidem vel Mahumedanus vel Judaeus religionis causa a republica arcendus. Nil simile jubet Evangelium. Id non desiderat ecclesia quae, *I Cor. v. 12, 13*, extraneos non judicat. Non poscit respublica quae homines qua homines, modo probos, pacificos, industrios, recipit et amplectitur. An ethnicum apud te mercaturam exercere permittes, Deum vero precari vel colere prohibebis? Judaeis habitatio et tecta privata conceduntur, synagoga cur negatur? An eorum doctrina falsior, cultus turpior, vel concordia periculosior, in coetu publico quam in privatis aedibus? Si haec Judaeis et ethnicis concedenda, pejorane erit in republica Christiana Christianorum conditio? Dices: Immo vero, quia ad factiones, tumultus, et bella civilia magis proclives. Respondeo: Anne religionis Christianae hoc vitium? Si ita, pessima certe omnium est religio Christiana, et digna quam nec tu profitearis nec respublica omnino toleret. Nam si hic sit genius, haec natura ipsius religionis Christianae, ut turbulentia sit et paci civili inimica, ipsa illa quam fovet magistratus ecclesia aliquando non erit innocens. Sed absit ut hoc dicatur de religione avaritiae, ambitioni, dissidiis, jurgiis terrenisque cupiditatibus contraria et omnium quae unquam fuerunt maxime modesta et pacifica. Alia igitur malorum quae religioni imputantur quaerenda causa; quae si recte rem reputemus, in ea de qua nunc agitur quaestione tota consistere apparebit. Non opinionum diversitas, quae vitari non potest, sed negata diversa opinantibus tolerantia, quae concedi poterat, praeterque quae in orbe Christiano nata sunt de religione jurgia et bella produxit:

Θεία, όπως ταυριάζει ανάμεσα στους ανθρώπους, κανέναν ειδωλολάτρη ή Μωαμεθανός ή Εβραίος δεν θα πρέπει να αποκλειστεί από την πολιτεία εξαιτίας της θρησκείας του. Το Ευαγγέλιο δεν προστάζει κάτι τέτοιο. Η εκκλησία, που δεν κρίνει όσους βρίσκονται έξω από τη δικαιοδοσία της (*Κορ. Α V. 12, 13*), δεν το επιθυμεί. Η πολιτεία που δέχεται και αγκαλιάζει τους ανθρώπους ως ανθρώπους, αρκεί μόνον να είναι έντιμοι, ειρηνικοί και φιλόπονοι, δεν το άπαιτεί. Θ επιτρέψεις σ' έναν ειδωλολάτρη να γμπορεύεται στη χώρα σου, αλλά θα του απαγορεύσεις να προσεύχεται στον Θεό ή να τον λατρεύει; Επιτρέπεται στους Εβραίους να έχουν καταλύματα και ιδιωτικά σπίτια, γιατί δεν τους επιτρέπεται να έχουν και συναγωγές; Άραγε είναι το δόγμα τους περισσότερο εσφαλμένο, η λατρεία τους περισσότερο ιαποτρόπαιη, ή η έννοή τους περισσότερο επικίνδυνη, αν συνιθροίζονται σε δημόσιους χώρους παρά στα ιδιωτικά τους σπίτια; Αλλά αν αυτά τα δικαιώματα πρέπει να παραχωρηθούν στους Εβραίους και στους ειδωλολάτρες, η κατάσταση των Χριστιανών σε μια χριστιανική πολιτεία θα γίνει χειρότερη; Θα πεις: Ναι, βεβαίως, γιατί αυτοί κλίνουν περισσότερο προς το φανατισμό, τις ταραχές και τους εμφύλιους πολέμους. Απαντώ: Είναι αυτό ελάττωμα της χριστιανικής θρησκείας; Αν συμβαίνει κάτι τέτοιο, τότε σίγουρα η χριστιανική θρησκεία είναι η χειρότερη απ' όλες, και δεν είναι καθόλου άξια να την προσβείς, ή να την ανέχεται η πολιτεία. Γιατί, αν αυτό είναι το πνεύμα, αυτή η φύση της ίδιας της χριστιανικής θρησκείας, να προκαλεί δηλαδή ταραχές και να καταστρέφει την πολιτική ειρήνη, ακόμη και η εκκλησία που υποστηρίζει ο ηγεμόνας δεν θα ήταν πάντοτε αθώα. Βρισκόμαστε όμως μακριά από τον να πούμε ένα τέτοιο πράγμα για τη θρησκεία που είναι αντίθετη στην απληστία, τη φιλοδοξία τις έριδες, τις φιλονεικίες και τις εγκόσμιες επιθυμίες, και η οποία είναι η πλέον μετριοπαθής και ειρηνική απ' όσες ποτέ υπήρξαν. Πρέπει λοιπόν να αναζητήσουμε μιαν άλλη αιτία γι' αυτά τα κακά που αποδίδονται στη θρησκεία. Και αν εξετάσουμε το πράγμα σωστά, θα βρούμε ότι συνίσταται εξ ολοκλήρου στο θέμα που συζητάμε. Δεν είναι η ποικιλία των γνώμων, την οποία δεν μπορούμε να αποφύγουμε, αλλά η άρνηση της αληθινής θρησκείας στους ανθρώπους που έχουν διαφορετικές γνώμες, η οποία θα μπορούσε να είχε παραχωρηθεί, που έχει προκαλέσει τις περισσότερες διαμάχες και πολέμους που ξέσπασαν στον χριστιανικό κόσμο στο όνομα της θρησκείας. Οι

allaborasse, ut in republica promoverent, quam alias frustra affectarent in ecclesia, tyrannidem. Haec fuit plerumque ecclesiae et reipublicae concordia, inter quas, si utraque suis se contineret finibus, discordia quidem esse non potuit, dum haec mundanis civitatis bonis, illa animarum saluti unice studeret. Sed 'pudet haec opprobria'. Faxit Deus O. M. ut aliquando Evangelium pacis praedicetur, magistratusque civiles de sua ad legem Dei conformanda multum, de aliena conscientia legibus humanis alliganda minus solliciti, tanquam patres patriae ad communem liberorum suorum—quotquot non protervi, non aliis iniqui nec maligni—felicitatem civilem promovendam omnia sua studia et consilia dirigant; virique ecclesiastici, qui se Apostolorum successores praedicant, Apostolorum vestigiis insistentes omnissis rebus politicis saluti animarum cum pace et modestia unice incumbant. Vale.

Forsan abs re non fuerit pauca de haeresi et schismate hic subjungere. Mahumetanus Christiano haereticus vel schismaticus non est nec esse potest; et si aliquis a fide Christiana ad Islamismum deficiat, non eo haereticus vel schismaticus factus est, sed apostata et infidelis. De his nemo est qui dubitat. Unde constat homines diversae religionis hominibus haereticos vel schismaticos esse non posse.

Inquirendum est igitur quinam sint ejusdem religionis. Qua in re manifestum est eos esse ejusdem religionis, qui unam eandemque habent fidei et cultus divini regulam; illi vero religionis sunt diversae, qui eandem non habent fidei et cultus regulam. Quia cum omnia quae ad istam religionem pertinent in ea regula contineantur, necesse est eos qui in eadem regula conveniunt, in eadem etiam religione convenire, et vice versa. Sic Turci et Christiani diversae sunt religionis, quia hi Sacram

πολιτεία μια τυραννία, που διαφορετικά μάταια επιζητήσαν να επιβάλλουν στην εκκλησία; Αυτή ήταν κατά το πλείστον η συμφωνία ανάμεσα στην εκκλησία και την πολιτεία, ενώ αν η καθεμιά τους περιοριζόταν μέσα στα όριά της —η μια να φροντίζει μόνον για την εγκόσμια ευημερία του κράτους, η άλλη για τη σωτηρία των ψυχών— δεν θα ήταν ίσως δυνατό να υπάρξει οποιαδήποτε διαφωνία ανάμεσά τους. Αλλά είναι ντροπή τέτοια αίσχια". Ας δώσει ο Παντοδύναμος Θεός να κηρυχθεί κάποτε το Ευαγγέλιο της ειρήνης, και οι πολιτικοί ηγεμόνες να ενδιαφερθούν περισσότερο για να προσαρμόσουν τη συνειδήσή τους προς το νόμο του Θεού και λιγότερο για να καταπιέζουν τις συνειδήσεις των άλλων με ανθρώπινους νόμους: έτσι, ως πατέρες της χώρας τους, να κατευθύνουν όλες τους τις προσπάθειες και όλες τους τις συμβουλές στην προώθηση της κοινής πολιτικής ευημερίας των παιδιών τους, εκτός βεβαίως εκείνων που είναι αδιάντροπα, κακόβουλα και κακοήθη· και ας δώσει ο Παντοδύναμος Θεός όλοι οι κληρικοί, που προβάλλουν τους εαυτούς τους ως διαδόχους των Αποστόλων, ακολουθώντας τα βήματα των Αποστόλων και αποφεύγοντας την ανάμειξη στην πολιτική, να αφοσιωθούν, με τρόπο ειρηνικό και με ταπεινοφροσύνη, αποκλειστικά στην προώθηση της σωτηρίας των ψυχών.

Σε χαιρετώ

Ίσως δεν θα ήταν εκτός θέματος να προσθέσουμε λίγες λέξεις για την αίρεση και το σχίσμα. Ένας Μωαμεθανός δεν είναι και ούτε θα μπορούσε να είναι αιρετικός ή σχισματικός για έναν Χριστιανό· κι αν κάποιος εγκυβάλει τη χριστιανική πίστη για τον Ισλαμισμό, δεν γίνεται γ' αυτόν τον λόγο αιρετικός ή σχισματικός, αλλά αποστάτης και άπιστος. Κανείς δεν αμφιβάλει γι' αυτό. Γίνεται έτσι φανερό πως δεν είναι δυνατόν άνθρωποι που ανήκουν σε διαφορετικές θρησκείες να είναι αιρετικοί ή σχισματικοί ο ένας για τον άλλο.

Πρέπει λοιπόν να εξετάσουμε ποιοι άνθρωποι ανήκουν στη Ίδια Θρησκεία. Σ' αυτό το θέμα είναι φανερό πως αυτοί που έχουν ένα και τον αυτό κανόνα για την πίστη και τη θεία λατρεία ανήκουν στην Ίδια Θρησκεία. Αυτοί όμως που δεν έχουν τον ίδιο κανόνα πίστης και λατρείας ανήκουν σε διαφορετικές θρησκείες. Γιατί, εφόσον το καθετί που αφορά μια επιμέρους θρησκεία περιέχεται μέσα σ' αυτόν τον κανόνα, έπεται αναγκαστικά ότι αυτοί που συμφωνούν στον ίδιο κανόνα συμφωνούν και στην Ίδια Θρησκεία, και αντίστροφα. Έτσι, οι Τούρκοι και οι Χριστιανοί ανήκουν σε δια-

Horum utrique haeretici sunt, quia in fundamentalibus errant, et prudentes scientesque obstinate errant. Cum enim pro unico fundamento fidei posuerint Sacram Scripturam, aliud nihilominus ponunt fundamentum, propositiones scilicet quae in Sacra Scriptura nusquam reperiuntur; et quia alii adscititias hasce ipsorum opiniones Sacrae Scripturae assutas tanquam necessarias et fundamentales agnoscere et iis inniti nolunt, eos a se abigendo, vel se ab iis subtrahendo, secessionem faciunt. Nec attinet dicere suas confessiones et articulos fidei Sacrae Scripturae et analogiae fidei esse consonos; si enim Sacrae Scripturae verbis concipiuntur, nulla potest esse quaestio, quia omnium consensu fundamentalia ea sunt, et ejusmodi omnia, quia theopneusta. Quod si dicas articulos illos tuos, quorum professionem exigis, esse Sacrae Scripturae perismata, recte quidem facis, si ipse ea credas et profitearis quae tibi videntur cum regula fidei, scilicet Sacra Scriptura, consentire; pessime vero, si ea velis aliis obtrudere, quibus non videntur indubia Sacrae Scripturae dogmata. Et haereticus es, si ob haec quae nec fundamentalia sunt, nec esse possunt, separationem introducas. Non enim credo aliquem eo insaniae provectum esse, ut audeat sua consecraria suaque Sacrae Scripturae interpretamenta pro theopneustis venditare, et articulos fidei ad modulum mentemque suam concinnatos auctoritati Sacrae Scripturae aequare. Scio aliquas esse propositiones tam evidenter Sacrae Scripturae consonas, ut nemo dubitare possit eas inde sequi; de his igitur nullum fieri potest dissidium. Quod autem tibi videtur legitima deductione e Sacra Scriptura sequi, id tanquam necessarium fidei articulum alteri obtrudere non debes, quia tu ipse regulae fidei consonum credis; nisi tu ipse aequum judicas, ut tibi pari jure aliorum

Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για αιρετικούς, γιατί σφάλλουν σε θέματα αρχής, και σφάλλουν πεισματικά, εσκεμμένα και συνειδητά. Γιατί, έχοντας θέσει την Αγία Γραφή ως το μόνο θεμέλιο της πίστης, ωστόσο θέτουν κι ένα άλλο θεμέλιο, δηλαδή προτάσεις που δεν βρίσκονται πουθενά μέσα στην Αγία Γραφή· και επειδή οι άλλοι αρνούνται να αναγνωρίσουν και να στηριχτούν πάνω σ' αυτές τις πρόσθετες γνώμες, τις οποίες ενσωμάτωσαν στην Αγία Γραφή, σαν να ήταν αναγκαίες και βιαικές, γι' αυτό προκαλούν έναν χωρισμό στην εκκλησία, είτε με το να εκδιώξουν τους άλλους είτε με το να αποσυρθούν οι ίδιοι. Και δεν θεωρούν προσήκον να πουν ότι οι ομολογίες και τα άρθρα της πίστης τους είναι σύμφωνα προς την Αγία Γραφή και την αναλογία της πίστης¹. γιατί αν αυτά εκφράζονται με τα λόγια της Αγίας Γραφής, τότε καμιά αμφισβουλία δεν μπορεί να υπάρξει γι' αυτά, και τούτο επειδή όλοι συμφωνούν πως αυτά και όλα τα δόγματα αυτού του είδους είναι θεμελιώδη, επειδή είναι θεόπνευστα². Αλλά αν έλεγες ότι αυτά τα άρθρα της πίστης σου, που απαιτείς να γίνουν δεκτά, είναι πορίσματα που προκύπτουν από την Αγία Γραφή, τότε θα έπραττες ορθά αν πίστευες και ομολογούσες όσα φαίνονται σε σένα σύμφωνα με τον κανόνα της πίστης, δηλαδή με την Αγία Γραφή; αλλά θα έκανες πολύ άσχημα, αν ήθελες να τα επιβάλλεις στους άλλους, στους οποίους δεν φαίνονται να είναι αδιαφιλονίκητα δόγματα της Αγίας Γραφής· και θα ήσουν αιρετικός αν προκαλούσες έναν χωρισμό εξαιτίας αυτών των δογμάτων, τα οποία δεν είναι και ούτε θα μπορούσαν να είναι θεμελιώδη. Γιατί δεν πιστεύω ότι υπάρχει άνθρωπος που να έχει φτάσει σε τέτοιο βαθμό παραφροσύνης, ώστε να τολμάει να θεωρεί τα συμπεράσματά του και τη δική του ερμηνεία της Αγίας Γραφής ως θεόπνευστα, και να εξισώνει τα άρθρα της πίστης που έπλασε με τη δική του φαντασία με την αυθεντία της Αγίας Γραφής. Γνωρίζω πως υπάρχουν ορισμένες προτάσεις οι οποίες είναι τόσο ολοφάνερα σύμφωνες με την Αγία Γραφή, ώστε κανείς δεν θα ήταν δυνατόν να αμφισβάλλει ότι προκύπτουν απ' αυτήν· γι' αυτές λοιπόν καμιά αμφισβήτηση δεν μπορεί να υπάρξει. Αλλά δεν μπορείς να επιβάλλεις σ' έναν άλλον άνθρωπο, ως να επρόκειτο για ένα αναγκαίο άρθρο πίστης, ό,τι σε σένα φαίνεται πως προκύπτει με νόμιμη παραγωγή από την Αγία Γραφή, επειδή εσύ ο ίδιος, πιστεύεις ότι είναι σύμφωνο με τον κανόνα της πίστης· εκτός και αν θεωρείς ως σωστό να έχουν οι άλλοι το ίδιο δικαίωμα να επιβάλλουν τις απόψεις τους

ΣΧΟΛΙΑ

1. Η *Epistola de Tolerantia* του Locke γράφτηκε το χειμώνα του 1685 στην Ολλανδία και απευθύνονταν στον Phillip van Limborch, Θεολόγο, οπαδό του Αρμινιανισμού και στενό φίλο του Locke. Η *Epistola* δημοσιεύτηκε αρχικά ανώνυμα και χωρίς γνώση του Locke στη Γουδα τον Μάη του 1689. Η αγγλική μετάφραση του λατινικού κειμένου που έγινε από τον επίσης φίλο του Locke William Popple δημοσιεύτηκε τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς ανώνυμα, αλλά αυτή τη φορά με γνώση του Locke.

2. Ο Locke διατυπώνει εδώ με συνοπτικό τρόπο τη θέση του για το σκοπό της θέσπισης της πολιτικής εξουσίας και της θεμελίωσης της πολιτείας ή του κράτους. Στη *Δεύτερη Πραγματεία περί Πολιτείας* (§ 3) ο Locke αναφέρει: "Η Πολιτική Εξουσία λοιπόν είναι το Δικαίωμα θέσπισης νόμων, όπου προβλέπεται η ποινή του θανάτου και και' επέκταση όλες οι μικρότερες ποινές, με σκόπο τη ρύθμιση και διατήρηση της Ιδιοκτησίας· όμως και το δικαίωμα της χρήσης της υλικής δύναμης της Κοινότητας για την εφαρμογή των νόμων και την υπεράσπιση της Πολιτείας από εξωτερική προσβολή, και όλα αυτά για χάρη του Κοινού Καλού". (Η απόδοση του αποσπάσματος κατά τη μετάφραση του Κηρομυλήδη, ελαφρώς τροποποιημένη). Το ζήτημα της ιδιοκτησίας αποτελεί κεντρική θέση στην ανάλυση του Locke για το πολιτικό φαινόμενο. Η πλέον διεισδυτική ανάλυση της πολιτικής φιλοσοφίας του Locke, κατά τη γνώμη μας, εξακολουθεί να παρομένει η ανάλυση του C. B. Macpherson. Βλ. σχετικά τη μελέτη του *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke* (Oxford, Oxford University Press, 1962). Η μελέτη αυτή έχει μεταφραστεί και στην ελληνική γλώσσα: *Ατομικισμός και Ιδιοκτησία. Η πολιτική θεωρία του πρώιμου φιλελευθερισμού από τον Hobbes ως τον Locke* (Αθήνα, Γνώση, 1986).

3. Ο Locke αναφέρεται εδώ στη ρήση του Ευαγγελίου: "Εισέλθετε διά τῆς στενῆς πόλης... ὅτι στενή ἡ πόλις καὶ στενή ἡ ὁδὸς ἡ ἀπάγουσα εἰς τὴν ζωὴν" (Ματθ. 2', 13-14).

4. Ο Locke υπαινίσσεται εδώ τις δύο βασικές εκδοχές της χριστιανικής εκκλησίας στην Αγγλία που προέκυψαν από τη Μεταρρύθμιση: την Αγγλικανική και την Προσβυτεριανή. Η πρώτη υποστήριζε πως η εξουσία της αποτελούσε συνέχεια της εξουσίας των Αποστόλων στη βάση της διαδοχής των επισκόπων· η δεύτερη υποστήριζε πως η εξουσία της αποτελούσε συνέχεια της εξουσίας των Αποστόλων στη βάση της διαδοχής των προσβυτέρων.

5. Ματθ. ιν', 20.

6. Πράξεις ιθ', 23-28.

7. Αντιθετα, στο κατά Ματθαίου Ι, 17-18, αναφέρεται: "Προσέκειε δὲ ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων παραδόσουσιν γὰρ ὑμῶς εἰς συνέδριον καὶ ἐν ταῖς συναγωγαῖς αὐτῶν μαρτυρῶσιν ὑμῶς· καὶ ἐπὶ ἡγέρμας δὲ καὶ βασιλεῖς ἀκούσουσθε ἕνεκεν ἐμοῦ εἰς μαρτύριον αὐτοῖς καὶ ταῖς ἔθνεσιν". Ο Locke με την αναφορά του αυτή υποδηλώνει πως οι διωγμοί για θρησκευτικούς λόγους από τη μεριά των Χριστιανών είναι μια πρακτική αντίθετη προς το γράμμα και το πνεῦμα του Ευαγγελίου.

8. Οι λατινικοί όροι που χρησιμοποιεί ο Locke είναι: "Remonstrantes" και "Antiremonstrantes". Οι όροι αυτοί παρικήνουν στους Αρμινιανούς και στους Καλβινιστές

αντίστοιχα. Ο Popple στη μετάφρασή του χρησιμοποιεί επίσης την ίδια απόδοση. Στην πραγματικότητα εδώ πρόκειται για τους "διαμαρτυρομένους" οπαδούς του Αρμινίου και τους οπαδούς του καλβινιστικού δόγματος, τους "αντι-διαμαρτυρομένους". Όπως είναι γνωστό, μετά το θάνατο του Αρμινίου στα 1610, οι οπαδοί του αποφάσισαν να διατυπώσουν ο' ένα κείμενο τις βασικές αρχές του Αρμινιανισμού. Το κείμενο αυτό, που κυρίως αντιτασσόταν στην καλβινιστική θεωρία του προορισμού, ονομάστηκε "Διαμαρτυρία" (Remonstrance). Οι οπαδοί της καλβινιστικής ορθολογίας, οι Γομαριστές, αντέδρασαν, απαντώντας μ' ένα δικό τους κείμενο, την "Αντι-διαμαρτυρία", στην οποία επικύρωναν τις θέσεις του Καλβινισμού. Η ρήξη ανάμεσα στους Αρμινιανούς και τους ορθόδοξους Καλβινιστές εκφράστηκε τυπικά στη σύνοδο της Dordrecht (1618-19) όπου καταδικάστηκαν οι απόψεις των Αρμινιανών και εκδιώχθηκαν από την καλβινιστική εκκλησία οι κήρυκες και υποστηρικτές τους.

9. Την άποψη ότι "η κυριαρχία θεμελιώνεται στη χάρη" υποστήριξε ο John Wycliffe. Ο Locke είναι πιθανόν να είχε εδώ υπόψη του την πουριτανική αίρεση των οπαδών της Πίμης Μοναρχίας που άκμασε κατά τη διάρκεια της Δημοκρατίας και του προτεκτοράτου. Η αίρεση αυτή πρόσβευε κληρονομικές απόψεις και προσδοκούσε μια άμεση επέμβαση του Βασιλιά Ιησού στην αγγλική πολιτική ζωή για να προκαλέσει τα αποτελέσματα που οι δημοκρατικές πολιτικές μέθοδοι είχαν αποτύχει να εκπληρώσουν. Καί' ουσαν επρόκειτο για ένα ριζοκλαστικό κοινωνικό κίνημα που το πρόγραμμά του σε πολλά σημεία ήταν παρόμοιο μ' αυτό των Levellers (βλ. σχετικά Ch. Hill, *The World Turned Upside Down: Radical Ideas during the English Revolution*, Harmondsworth, Penguin Books, 1975, σσ. 71-79, 96-97).

10. Ματθ. ιν', 22.

11. Ο Locke ειρωνεύεται εδώ τις ακρότητες των θεοκρατικών αντιλήψεων των Καλβινιστών και των Ρωμαιοκαθολικών που, προσκολλημένοι με φανατισμό στο δόγμα, επεδίωκαν τον ολικό κληρωτικό έλεγχο της κοινωνίας.

12. Η μέτρα ως διακριτικό γνώρισμα του επισκόπου και ο λευκός χιτώνας ως διακριτικό γνώρισμα του ιερέα.

13. Αναφορά στην Παλαιά Διαθήκη όπου γίνεται λόγος για τη λαίρετα του Βαάθ.

14. Σοκινιανοί: Οι οπαδοί του Faustus Socinus (1539-1603), μια θρησκευτική πρωτογενή αίρεση η οποία απέρριπτε ορισμένα παραδοσιακά χριστιανικά δόγματα όπως: τη Θεότητα του Ιησού, τον τριαδικό χαρακτήρα της θεότητας, το προπατορικό αμάρτημα, την αθανασία της ψυχής, τον προκαθορισμό, και υποστήριζαν το χωρισμό της εκκλησίας από το κράτος και την ορθολογική ερμηνεία των Γραφών. Ο Locke, καθώς προκύπτει από τα διάφορα κείμενά του που αναφέρονται στη θρησκεία, ιδιαίτερα το *Reasonableness of Christianity*, σκεπτόσθε σε γενικές γραμμές τις θέσεις των Σοκινιανών, παρόλο που ο ίδιος ορνεύει τις κατηγορίες που διατυπώθηκαν εναντίον του για σοκινιανισμό.

15. Ο όρος "αδιάφορα πράγματα" έχει την πηγή του στη στωική ηθική φιλοσοφία. Στη χριστιανική θεολογία χρησιμοποιήθηκε για να δηλωθούν εκείνες οι πράξεις που ούτε επιβάλλονται ούτε απαγορεύονται από το δόγμα. Ειδικότερα, στη θρησκευτική λαίρετα αναφέρονται εκείνα τα εξωτερικά στοιχεία που η τήρησή τους δεν ήταν αναγκαία για τη σωτηρία. Βλ. σχετικά στην παρούσα εισαγωγή σσ. 39-40. Βλ. επίσης την εκτεταμένη υποσημείωση σφ. 15 στην μετάφραση του Coughl.

16. Ησκαία Α', 12; "Τίς γὰρ ἐξεζήτησε αὐτήν;"

17. Ο Locke αναφέρεται εδώ στα *Bucolica* του Βεργίλιου. Πρβλ. "Dic mihi, Damoeta cuium pecus? an Meliboei?" (*Ecloga*, III, 1).

